

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО

На правах рукопису

БСЛОБРОВА ОЛЬГА ДИМИТРІЇВНА

УДК: 100+324+302.52

**СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА
В УМОВАХ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ:
(соціально-філософський аспект)**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник -
Гансова Емма Августівна
доктор філософських
наук, професор

Одеса – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	
1.1. Системно-структурна методологія дослідження соціальної диференціації.....	11
1.2. Особливості соціальної структури суспільства, що трансформується, та його пізнання.....	34
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ	
2.1. Соціальна диференціація і стратифікація у філософії та суміжних областях знань	53
2.2. Класова парадигма в сучасному філософському дискурсі	82
РОЗДІЛ 3	
ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ В ГРОМАДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ ПРОЦЕСУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
3.1. Ідентифікація як спосіб диференціації на індивідуально-особистісному і груповому рівні	105
3.2. Еволюція ціннісної свідомості як результат соціальної диференціації	133
3.3. Соціальне управління як регулювання процесом соціальної диференціації в суспільстві.....	154
ВИСНОВКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	170

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження трансформаційних процесів у сучасній Україні вимагають формування адекватної філософської методології. Найхарактернішою ознакою пострадянського соціального простору стала поява нових груп у структурі суспільства, зміна статусу та ролі традиційних груп робітничого класу, селянства, інтелігенції та ін.

Аналіз процесу соціальної диференціації в сучасному українському суспільстві треба будувати на класичній філософській методології, проте, в сучасній філософській літературі існує багато нових підходів, що являють собою комплексне соціогуманітарне знання. Тому вивчення процесів соціального розшарування та соціальної диференціації в сучасному українському суспільстві неодмінно треба здійснювати з урахуванням тих даних, що пропонує нам сьогодні соціологія та соціальна статистика. Усвідомлення емпіричного матеріалу дає можливість розвинути існуючі соціально-філософські концепції, зокрема сучасні теорії постмодернізму.

Значення вивчення феномену диференціації полягає в тому, що дане явище впливає на соціальну стабільність сучасного українського суспільства. Воно може стати підставою для різних конфліктів. Ось чому перед українською державою сьогодні постає завдання задача цілеспрямованого регулювання процесу диференціації з метою врахування інтересів і потреб різних груп суспільства й їхнього задоволення. Другою метою державної політики повинна стати діяльність суб'єктів управління, спрямована на скорочення рівня поляризації в суспільстві.

Для практичної діяльності інститутів держави з соціальної сфери важливо також знати закони і тенденції, що утворюють соціальну структуру суспільства та його групи, які носять латентний характер.

Дослідження соціальної диференціації має політичне, економічне і соціальне значення. Політичне значення полягає в тому, що групи різняться

між собою політичними цінностями, що дозволяє формувати соціальну базу політичних партій, прогнозувати диференційовану реакцію населення на дії місцевих і центральних органів влади. Економічне значення полягає в тому, що знання соціальної структури надає якісну і кількісну характеристику трудових ресурсів і трудового потенціалу. Соціальне значення вивчення специфіки соціальних груп суспільства пов'язане з політикою соціального захисту, якій притаманний адресний характер. Це визначає в сьогоденні важливість та актуальність даної проблематики і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження та наукового завдання, яке полягає у теоретичному осмисленні з методологічних позицій сучасної соціально-філософської думки особливостей соціальної диференціації суспільства в умовах його трансформації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалась в межах планової тематики наукових досліджень кафедри філософії та соціології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського «Інноваційність в методології та технології наукового й соціального пізнання» (затверджена на засіданні вченої ради університету, протокол № 5 від 25.12.2008 р.), та є одним із аспектів соціально-філософського осмислення суспільства та особливостей формування його структури.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження – виявити тенденції та закономірності процесу соціальної диференціації в умовах трансформації українського суспільства.

Мета дослідження обумовила вирішення наступних задач:

- розкрити методологічні можливості системного та структурно-функціонального підходу щодо соціально-філософського дослідження соціальної диференціації суспільства;
- розкрити особливості соціальної структури суспільств, що трансформуються, визначити методи дослідження трансформаційних

процесів зміни соціальної структури;

– конкретизувати співвідношення концепцій соціальної стратифікації і соціальної диференціації в проблемному полі філософії та соціології, охарактеризувати напрями стратифікаційного аналізу в загальнотеоретичних рамках соціального знання;

– визначити місце класової парадигми в сучасному соціально-філософському дискурсі;

– дослідити процеси ідентифікації та самоідентифікації як способів диференціації;

– виявити динаміку ціннісної свідомості українського суспільства в контексті соціальної диференціації;

– окреслити методологічні засади для вдосконалення механізмів державного врегулювання процесу диференціації в суспільстві, що трансформується.

Об'єкт дослідження – соціальне розшарування і соціальна диференціація в сучасному українському суспільстві.

Предмет дослідження – тенденції і закономірності соціальної диференціації українського суспільства в умовах його трансформації та особливості їх пізнання.

Методи дослідження. Рішення поставлених завдань здійснювалось за допомогою загальних методологічних принципів наукового дослідження. Методологічним підґрунтям дослідження стали структурно-функціональний і системний методи. Структурний метод було використано для аналізу різних за своїми властивостями соціальних груп, що дозволило встановити їх впорядкованість, взаємозалежність та визначити функціональне призначення кожної групи. Використання системної методології включає дослідження багатообразних зв'язків, системоутворюючих відносин в складній соціальній системі, що дозволяє описати і пояснити механізми внутрисистемної/межсистемної взаємодії; стабільності/нестабільності;

організації/дезорганізації суспільства. За допомогою системного методу суспільство в умовах трансформації представлене в різноманітності та якісній неоднозначності складових його елементів і зв'язків між ними.

Автор використовує методи конкретного соціологічного дослідження як засіб диференціації та ідентифікації груп у соціальному просторі. Крім класичних наукових методів, у дослідженні застосовувалися й такі, як об'єктивний та суб'єктивний в їх взаємодоповнюваності, що дозволило ідентифікувати соціальні групи, окреслити межі груп, встановити їх відмінності і, як наслідок, виявити сутність соціальної диференціації. За допомогою об'єктивного підходу було здійснено аналіз законів та тенденцій на підставі статистики; суб'єктивний підхід використовувався при аналізі та інтерпретації даних соціологічних досліджень. Для розуміння та з'ясування важливих ознак, що диференціюють суспільство, якими є мотиви, цілі, цінності, інтереси та потреби соціальних груп, був застосований аксіологічний підхід. Він передбачає притаманний філософській феноменології метод розуміння.

Наукова новизна одержаних результатів нерозривно пов'язана з досягненням поставленої мети і вирішенням задач, що дозволило вперше в українському філософському дискурсі дослідити особливості соціальної диференціації суспільства з методологічних позицій сучасної соціально-філософської думки, виявити тенденції та закономірності процесу соціальної диференціації в умовах трансформації українського суспільства.

Наукова новизна відбивається у наступному:

вперше:

- у концептуальному системному ракурсі та на підставі структурно функціональної методології розкрито особливості соціальної диференціації сучасного українського суспільства як нелінійного процесу поділу соціального цілого у функціональному та особистісно-груповому контекстах.

Функціональний аналіз диференціації, що включає поняття дисфункції, дозволив розглядати соціальну структуру суспільства в динаміці змін;

- визначений синергетичний потенціал соціальної диференціації, яка в системі суспільства виконує функцію розподілу видів діяльності, ролей, груп, необхідних для самозбереження системи, розкриті особливості соціальної структури суспільств, що трансформуються;

- обґрунтовано евристичний потенціал об'єктивного та суб'єктивного методів дослідження трансформаційних процесів у соціальній структурі суспільств перехідного типу;

уточнено:

- поняття трансформації як об'єктно-процесних змін, що викликають появу оновленої або нової структури, яка, в свою чергу, викликає зміну вихідних елементів;

- значення принципу диференціації, який є адекватним сучасній картині світу, оскільки припускає багатовекторну модель реальності, аналіз її фрагментів, визнання їхньої рівноправності в умовах якісної різноманітності. Такий соціально-філософський концепт привносить елементи сучасного світосприйняття в соціальну філософію, бо в такому разі виключається визнання апріорної переваги одних елементів по відношенню до інших, що створюють соціальну систему;

- співвідношення концепцій соціальної стратифікації і соціальної диференціації в проблемному полі філософії та соціології. Процес диференціації розглядається з позицій суттєвих закономірностей розвитку природи і суспільства, якій веде до ускладнення соціального організму, появи частин зі спеціалізованими функціями, виникнення притаманних складним системам зв'язків управління, координації, інтеграції;

- місце класової парадигми в сучасному соціально-філософському дискурсі шляхом порівняння субстанціоналістської і структуралістської традицій та аналізу феномену середнього класу;

- перспективи науково-філософського підходу, що має не тільки теоретико-методологічне значення, а й виконує прикладну функцію в системі державного управління, зокрема, в соціальній політиці. Суб'єкти управління отримують можливість розробляти соціальні технології в сфері соціального захисту населення, соціальної безпеки, орієнтуючись на диференційовану картину сучасного українського суспільства. Такий підхід необхідний для розробки моделі соціальної політики, адекватній сучасному стану українського суспільства;

дістало подальшого розвитку:

- дослідження процесів ідентифікації та самоідентифікації як способів диференціації. Метод ідентифікації передбачає виявлення ідентифікованих ознак, їхню систематизацію, аналіз їхньої наявності в об'єкті та визначення способів диференціації групи та індивідів у суспільстві;

- вивчення динаміки ціннісної свідомості українського суспільства в контексті соціальної диференціації. В результаті зміни суспільного устрою під час переходу від тоталітарної системи до системи, заснованої на ринкових відносинах, відбувається диференціація, яка супроводжується стрімкою дезінтеграцією суспільних груп та інститутів, утратою особистої ідентифікації з колишніми соціальними структурами;

- розробка методологічних засад для вдосконалення механізмів державного врегулювання процесу диференціації в суспільстві, що трансформується. Запропоновані методологічні засади для вдосконалення таких механізмів державної соціальної політики, як механізм перерозподілу прибутків суспільства, який передбачає зменшення дистанції між майновими групами, механізм державної політики, що спрямований на підтримку середнього класу, механізм реалізації в політиці принципу рівних можливостей стосовно гендерних груп; визначено підґрунтя для розуміння специфіки вікових, етнічних груп, що необхідно для здійснення гуманітарної політики в сфері освіти та культури.

- підхід, згідно з яким концепція диференціації може знайти застосування в різноманітних теоріях, що розглядають нерівності та розшарування суспільства;

- уявлення щодо функцій соціальної диференціації, завдяки якій існує диверсифікація інститутів, соціальних ролей, норм, цінностей суспільства, тобто все те, що складає сутність і зміст поняття соціальної структури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані в освіті та науково-педагогічній діяльності при підготовці навчальних програм, методик і спецкурсів, включаючи суміжні дисципліни, такі як соціологія, політологія тощо. Проведений у дисертації аналіз тенденцій та закономірностей соціальної диференціації можна застосувати також для розробки соціальних технологій у сфері державної політики, зокрема в соціально-економічному плануванні, соціальному моделюванні, прогнозуванні та регулюванні соціальних відносин, вдосконаленні методик підготовки кадрів державного управління.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на наукових та теоретичних семінарах і засіданнях кафедри філософії та соціології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, а також знайшли відображення в доповідях на міжнародних наукових конференціях: «Інституційні зміни і пошук нової ідентичності» (Одеса, листопад 2007 р.), «Традиція та інновація в науці та освіті» (Одеса, жовтень 2008 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 4 публікаціях (загальним обсягом 1,8 друкованих аркуша), 3 з них вміщені у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації та її обсяг. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Загальний обсяг – 169 сторінки. Список використаних джерел – 230 найменувань, нараховує 21 сторінку.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

1.1. Системно-структурна методологія дослідження соціальної диференціації

Метою даного розділу є аналіз понять «соціальна структура» і «соціальна диференціація» та з'ясування причин появи диференціації в системі. Диференціація – це вид відношення властивостей з фіксованою різницею. Диференціація є умовою існування структури. Структура передбачає впорядкований зв'язок різних за своїми властивостями елементів системи.

Відмінність структурного підходу від принципів диференціації полягає в тому, що в першому випадку ми розглядаємо об'єкт з ієрархічної, вертикальної точки зору, тоді як диференціація передбачає горизонтальний розподіл і рівноправність всіх елементів відношення.

Структурно-функціональний і системний підходи відкрили для соціальної філософії цілий пласт принципово нових якостей соціальної реальності – функціональних і системних. В основі функціональних якостей лежить «принцип спеціалізації, або призначення, коли інтерес представляє не стільки внутрішня природа явища, скільки та роль, яку це явище грає в життєдіяльності соціуму [175]. В основі системних якостей лежить принцип комплексності та взаємозв'язку об'єкта з середовищем.

Вся історія становлення соціальної філософії як науки пов'язана з формуванням погляду на суспільство як на надіндивідуальну структуру. Саме уявлення, що соціальні одиниці являють собою щось більше, ніж суму індивідів, і що суспільство живе і рухається за своїми законами, а не за бажанням окремих його членів, було фундаментальною основою

позитивістської традиції в соціальній філософії. У межах цієї домінуючої традиції базовими термінами для понятійного апарату були "структура" і "функція".

Структурний підхід до суспільства, тобто розуміння його як цілого, де частини ідентифікуються і набувають значення через свої відносини з цілим, показаний вже у Огюста Конта і Карла Маркса. Герберт Спенсер, спираючись на розвиток понять "структура" і "функція" в біології, ввів їх до своєї соціологічної теорії і докладно розглянув в праці "Принципи соціології" [155]. Тим самим, в соціальну філософію було перенесено розуміння "структури" як стосовно стабільних відносин, які панують між організмом як цілим і його частинами, так і "функції" як характеру взаємодії різних частин при життєдіяльності організму.

В ході вивчення соціальної структури різними школами дослідників було сформовано два підходи. Перший з них можна визначити як структуралістський, розвинутий переважно в Західній Європі. Автори його йдуть від аналізу різних структур до виявлення функцій, що виконуються ними (Е. Дюркгейм, Би. Малиновский, А. Р. Радклифф-Браун та ін.). Другий підхід можна визначити як функціональний, коли постулюється певна сукупність функціональних вимог і лише потім виявляються різні структури, що здійснюють ці функції. Родоначальником цього напрямку (структурно-функціональної школи) є Т. Парсонс. Причому Т. Парсонс в своїй праці «Система сучасних суспільств» розглядає суспільство як «складову частину більш загальної системи», а структуру – як формоутворювальне поняття для характеристики системи суспільства [144]. Зокрема Парсонс визначає соціальну систему як "модель організації елементів дії, відповідних послідовності або впорядкованому набору змін інтеграційних зразків безлічі індивідуальних акторів". Соціальна система, щодо до його теорії передбачає наявність трьох підсистем: (1) особистісної системи (діючі актори); (2) системи культури (цінності, що розділяються, тобто ті цінності, що

забезпечують спадкоємність і послідовність норм і призначених ним статусних ролей); (3) фізичного оточення, на яке суспільство повинно орієнтуватися [144]. Таким чином, Т. Парсонс, ще не застосовуючи системну методологію, вже підводить нас до її інструментарію.

На Заході саме структуралісти та функціоналісти зумовили домінуючі в академічній науці уявлення про соціальну структуру, хоча об'єм і зміст поняття "соціальна структура" залишаються дискусійними. Кожний науковий напрям, по-своєму усвідомлюючи бачення власної діяльності, під кутом зору "своєї" загальної теорії суспільства визначає і ключове поняття - "соціальна структура".

Еміль Дюркгейм в своїй тезі постулює, що суспільство по суті уявляється якимсь цілим, яке неможливо звести до суми його частин, а частини розуміються у вигляді свого ставлення до цього цілого в більшій мірі, ніж в їхньому ставленні до власного минулого. Ця теза Дюркгейма також зумовлює системний підхід в розгляді суспільства. Структура суспільства, як він вважає, – це матеріальне середовище поза індивідом. Найстабільнішими є "морфологічні факти", тобто сліди культури, втілені матеріально: дороги, краєвиди, розподіл населення. До значущих "соціальних фактів" належать і "соціальні інститути" – мова, закони та звичаї. Ще одне значення категорії «соціальних фактів» є у визначенні "соціальні течії" (наприклад, масова поведінка і мода). Морфологічні факти звичайно розглядалися Дюркгеймом як каузальні. Він розділяв каузальне пояснення (пошук причини, що викликає явище) і функціональне пояснення (з'ясування тієї «частини роботи», яку явище виконує в соціальній взаємодії). Дюркгейм підкреслював, що зрозуміти функцію соціального явища означає розкрити, якій потребі суспільства воно відповідає. Отже, пояснення функцій не може замінити пояснення причин. Для Дюркгейма основними були саме функціональні пояснення [188].

Подальший рух цей напрям отримав в працях британських і французьких соціальних антропологів – Броніслава Малиновського, А. Р. Радкліфф-Брауна і Клода Леві-Стросса. Саме Малиновський, мабуть, першим запропонував термін "функціоналізм", а Радкліфф-Браун – поняття "структурний функціоналізм".

Малиновський і Радкліфф-Браун вперше висунули питання про структуру суспільства. На думку першого, суспільство є соціальною структурою, що характеризується стійкістю, сталістю. В біології ті процеси, які підтримують структурну сталість за допомогою обміну з довкіллям, називаються "життям". Радкліфф-Браун формулює гіпотезу функціональної єдності елементів соціальної системи. Функція будь-якого явища є спосіб його дії, спрямованого на підтримку всієї системи в здоровому стані [218, 221, 223].

В центрі уваги лідерів цієї школи соціальної антропології знаходилося вивчення функції, якою володіє конкретний суспільний інститут у рамках сукупного організму (плем'я, община, конкретно-історичне суспільство) і яку вона виконує з метою його збереження. Структуралізм не надавав уваги причинним механізмам, просто вважаючи, що соціальні структури діють певним чином, щоб зберегтися в якомусь стабільному стані. Не була дана відповідь і на деякі питання, природні в логіці даної концепції: чи насправді суспільство є організмом, де можна провести межу між одним суспільством та іншим; як можна відрізнити суспільство "здорове" від суспільства, що знаходиться в патологічному стані.

Інтерес Радкліффа-Брауна і Малиновського до функціоналістської пояснювальної моделі був пов'язаний з їхнім прагненням усвідомити життя традиційних суспільств, що вивчаються антропологами-етнографами. Їхній аналіз полягав в пошуку функцій, які культурні явища, що вивчаються, виконували в конкретно-історичному суспільстві. Радкліфф-Браун зазначає, що в методології з'являються «базові категорії нової наукової орієнтації –

«процес», «структура» і «функції», які йдуть ще з праць Монтеск'є, Конта, Спенсера, Дюркгейма», і те, що Монтеск'є «заклав основи порівняльної соціології» [29, с. 26] і створив «теорію загальної соціальної системи, на підставі якої всі риси соціального життя об'єднуються в зв'язне ціле». Він схильний був сприймати ці посилення як результат застосування структурно-функціонального аналізу, а не системного підходу.

Слід зазначити, що структурний функціоналізм тісно пов'язаний з системною методологією.

Значення старогрецького слова («система» - означає спільно щось про щось) було пов'язано перш за все з соціально-побутовою діяльністю і застосовувалося в значенні «пристій, організація, союз, лад і т. ін." [3].

А. Богданов вважається засновником системного підходу, потім, Л. фон Берталанфі розширив і дав йому практичне застосування [37]. Як методологія розуміння суспільства, теорія систем, формування якої відбулося в основному близько 60-х років, набула до сучасного часу, завдяки працям Р. Мертона, Т. Парсонса, К. Леви-Стросса, Н. Лумана, С. Моськовичі і низки інших їхніх послідовників, якість загальноновизнаного сталого підходу у вивченні суспільства [79]. Найважливішою особливістю для нас є той факт, що системна парадигма інтегрує в собі структурно-функціональний аналіз – класичний принцип соціології. Проте, використовуючи як базу структурно-функціональний підхід, системна методологія збагачує його новою пізнавальною специфікою. Так, Л. Фон Берталанфі, зокрема, зазначав: «Таким чином, ми прагнемо не просто описувати або диктувати, а, перш за все, зрозуміти і охарактеризувати дії об'єкта, у тому числі очікувані дії» [19, с. 21]. Системний підхід в даний час широко використовується як універсальна методологія в найрізноманітніших сферах наукової думки. Особливістю системного підходу є: по-перше, прагнення вивчати об'єкт як цілісність. По-друге, система і середовище не абстрагуються одне від одного,

а розглядаються разом. По-третє, система, що сама організується, володіє здібністю до цілеполагання. Основними принципами системного аналізу є:

- правило цілісності: (з властивостей елементів системи не можна вивести властивості системи);
- можливість структурного (і функціонального) опису системи;
- множинність опису системи: побудова безлічі різних моделей, кожна з яких описує лише одну із сторін системи;
- взаємозалежність системи і середовища;
- системність прогнозування: взаємопов'язаність і супідрядність прогнозів об'єкта, фону й їхніх елементів;
- ієрархічність;
- пропорціональність ресурсів на цілі одного рівня ієрархії [17, с. 47].

З вищенаведених принципів – 3 з них (цілісність, структурно-функціональний опис, ієрархічність) виникають структурно-функціональної традиції.

В соціальній філософії використання системного інструментарія почалося з постулювання деякої кількості необхідних і достатніх функцій, що забезпечують відтворення будь-якої соціальної системи, а потім вже виявлення тих субструктур (або частини) соціальної системи, які їх виконують. Саме такий був підхід Толкота Парсонса.

Парсонс будує наступну теоретичну модель соціальної системи: «Соціальні взаємодії, що розгортаються, широко породжують мережу соціальних відносин, організовану (гомеостазис) і інтегровану (рівновага) завдяки наявності загальної ціннісної орієнтації (централізованої системи цінностей) у такий спосіб, що вона виявляється здатною стандартизувати окремі види діяльності (ролі) всередині себе самої і зберігати себе, як таку, по відношенню до умов довкілля (адаптація). Отже, соціальна система являє собою систему соціальної дії, але лише в найабстрактнішому значенні слова» [144, с. 52 – 53]. З цього париводу вчений відмічає, що "оскільки соціальна

система створена взаємодією людських індивідів, кожний з них водночас і діяч (actor), що має цілі, ідеї, настанови і т. ін., і об'єкт орієнтації для інших діячів і для самого себе. Отже, система взаємодії є абстрактний аналітичний аспект, що вичленяється з цілісної діяльності індивідів, що беруть в ній участь. В той же час ці "індивіди" - також організми, особистості та учасники систем культури" [226, с. 76]. Парсонс справедливо зазначає, що його уявлення про суспільство докорінно відрізняється від загальноприйнятого сприйняття його як сукупності конкретних людських індивідів.

В такій оригінальній концепції суспільства, плідної для розкриття його внутрішньої структури, є в той же час чимало уразливих сторін, давно помічених серйозними критиками. Головне – в рамках даного підходу неможливо пояснити соціальні зміни і конфлікти. Правда, в рамках функціоналізму була зроблена (неоеволюціоністська за своєю спрямованістю) спроба перенести акцент з вивчення стабільних аспектів функціонування соціальних устрій на аналіз процесів розвитку, джерело яких убачалося в зростаючій структурній диференціації, іншими словами, в послідовному і поетапному ускладненні соціальної структури.

Кінцевий висновок цього наукового напрямку такий: суспільство тільки тоді може нормально функціонувати, коли зміцнюється взаємозалежність його елементів і зростає свідомий контроль за поведінку індивідів, коли і механізми, і структури забезпечують стійкість соціальної системи. Суспільство є саморегульованою системою: її функціями виявляється те, що зміцнює, консервує структурну ґратку суспільства, а те, що його розхитує, руйнує, називається дисфункціями, що перешкоджають інтеграції і самозабезпеченню суспільства.

На думку Бергаланфі, класична наука «займалася головним чином проблемами з двома перемінними (лінійними причинними рядами, однією причиною і одним наслідком) або в кращому разі проблемами з декількома перемінними. ... Проте безліч проблем, що постають в ... соціальних науках,

по суті, є проблемами з багатьма перемінними і вимагають для свого вирішення нових понятійних засобів» [19, с. 25 – 26]. В складних системах ані «виробничі відносини», ані «колективне несвідоме» не можуть претендувати на абсолютно визначальну роль. Тут набирають силу інші закономірності, пов'язані з особливістю об'єкта дослідження. Перехід від складання "реєстру" елементів, компонентів і підсистем суспільства до виявлення способу їхнього взаємного зв'язку інтерпретується в сучасній літературі як перехід від аналізу будови суспільства (структурно-функціональна традиція) до аналізу його функціонування (системний підхід). При цьому аналіз будови, який О. Конт іменував "соціальною статикою", а прихильники «організмичних» теорій суспільства – "соціальною анатомією" або "соціальною морфологією", називають структурним аналізом. При всій важливості структурного і функціонального вивчення суспільства, вони не вичерпують собою всіх задач його системного розгляду. Аналіз будови і механізмів системної цілісності може бути достатній для розуміння найпростішого виду систем, тобто систем, що мають на своїй "меті" збереження одвічно заданих станів.

Як взаємодія механічних елементів не може відбуватися без тертя, так і в соціальній системі не можуть не існувати дезорганізаційні дії. Їхня роль для соціуму, як закономірних і природних соціальних явищ, вперше описав Е. Дюркгейм, запровадивши поняття «аномія». Аномія виникає, як наслідок неузгодженості цілей і норм (засобів). Слід відзначити, що для суспільних наук, що вивчають соціальне з точки зору теорії систем, визнання ідеї аномії, або врахування ролі дезорганізаційних дій та явищ в системі, показує відсутність суб'єкта-організатора системи, відсутність її творця, і тим самим служить підставою позитивного підходу. Необхідно також зазначити, що природний добі вичленує певні «організаційні комплекси». В середині самої системи закріплюються не тільки окремі організаційні «активності», але й дії («опори»), що мають для системи нейтральний характер і приводять її до

рівноваги. По Богданову, всі ці дії закріплюється як єдиний типовий спосіб дії [24]. Склавшись як типовий образ дії, що постійно повторюється, такий алгоритм набуває характер програми дії, орієнтованої на самопідтримку, самозбереження системи.

Необхідно відзначити, що, незважаючи, що порушують порядок речей, що склався, система прагне рівноваги, або іншими словами до відтворення колишнього алгоритму. Відповідно, система існує до тих пір, поки відтворює в різних модифікаціях алгоритм поведінки, що склався. Як тільки спосіб дії, що склався, виявляється порушеним, на його місці почне формуватися інший, і виникне зовсім інша система.

Дві ідеї, що описують специфіку системи, – «ціле більше частини» й «алгоритм дій» – побудовані на природньонауковому принципі і пояснюють, як виникає система і коли можлива її стійкість сама по собі. Відповідно, питання про «цілеспрямованість» системи не виникає, якщо ми розглядаємо систему саму по собі. Питання «цілеспрямованості» - це питання взаємовідношення системи і середовища. Це питання формується таким чином: чому система прагне самозбереження під тиском середовища? Звідси «цілеспрямованість» – це прагнення системи до «самозбереження». Даний феномен достатньо детально описує Т. Парсонс, показуючи, що, перша, адаптаційна функція (здатність пристосуватися до середовища), вважає другу – здатність досягати цілей, продиктованих функцією адаптації і т. ін. [144]. Відносно неорганізаційних дій можна стверджувати, що вони можуть бути «поовноцінними» елементами системи до тих пір, поки не порушують цілісну рівновагу системи або не порушують загальний алгоритм дій, тобто те, що Т.Парсонс іменує третьою функцією (інтеграція) [144].

Питання про цілісність (інтегрованість) системи досить докладно розглядає Р. Мертон. Цілісність він показує через її протилежність, тим самим визначає її межі. Цілісності протистоїть «аномія», або, по термінології А.А. Богданова, «опір», дії, що ведуть до дезорганізації [24]. Р. Мертон

показує природу цих дій. На його думку, цілісність суспільства характеризують два параметри: «інтегрованість» і «стабільність». Перше співвідносне з «культурними цілями», друге – з «інституціалізованими нормами» [129, с. 36].

За Гегелем, буття знаходить себе в своєму іншому [106]. Буття системи знаходить себе в своєму інобутті – середовищі. Н. Луман, що застосував логіку Гегеля до теорії систем, зазначав: «якщо система виникла, тоді вона здатна до самообмеження і завдяки цьому відмежовує себе від довкілля» [122, с. 12].

Сучасні дослідники все більше схиляються до розгляду суспільства як складної системи, наукове вивчення, адекватне пояснення і обґрунтовані рекомендації по управлінню якої, вимагають не тільки структурно-функціонального, але й системного підходу, що використовує методи системного аналізу, системного моделювання, системного управління. Подібної точки зору дотримуються такі автори, як В. Ільїн, О. Давидов, К. Бейлі, В. Вайдліх та ін. Розвиток системного підходу в соціальній філософії має гносеологічні, онтологічні й, нарешті, практичні переваги. Сучасні емпіричні дослідження різних сторін життєдіяльності суспільства підтверджують, що системами є не тільки соціальні об'єкти (країни, організації, партії, сім'ї), але й самі соціальні явища і процеси. Навіть у дослідженнях на мікрорівні в соціології особистості, які включають такі показники як цінності, потреби, смисли й т. д. спостерігаються когнітивні, абстрактні, нормативні, аксіологічні системи. Використання системної методології в соціальній філософії дозволяє здійснювати методологічну взаємодію соціальної науки з такими науковими дисциплінами, як глобалістика, урбаністика, організаційна наука та ін. [15].

Важливу роль в розвитку системного підходу займають роботи сучасного вітчизняного філософа А.І. Уймова. У його монографії «Системний підхід і загальна теорія систем» робиться спроба розвинути один

з варіантів теорії систем шляхом синтезу категоріального і формального підходів [191]. В наслідок подібного об'єднання автор створює так звану «мову системного методу», науковий апарат, застосовний для опису системних об'єктів різної природи. Таким чином, А.І. Уйюмов закладає методологічну основу застосування загальної теорії систем в прикладних цілях і практичних областях життєдіяльності суспільства. «Зараз можна бачити... – відзначає А.І. Уйюмов, здавалося б, абстрактні категорії і положення знаходять конкретне застосування у розвитку народного господарства. Така ситуація в історії філософії є унікальною» [191, с. 272]. Системний підхід, на думку Уйюмова, не суперечить діалектиці, а навпроти, виступає як одна з форм принципу загального взаємозв'язку явищ.

Як логічне продовження і розробка системної теорії в соціальній філософії на рубежі ХХ – ХХІ століть набула широкого поширення соціальна синергетика. Як спрямування думки, синергетика виникла в природничонауковому середовищі, проте дуже швидко придбала розповсюдження як трансдисциплінарна парадигма. Перші наукові праці вчених Р. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгерса в цій галузі з'явилися в кінці минулого століття [152]. Свою увагу ця нова парадигма зосередила на розгляді закономірностей самоорганізації соціальної системи, яка заснована на чергуванні соціального порядку і соціального хаосу, а також нелінійних процесах і нерівноважному поляганні в складних системах. На відміну від системної теорії, синергетика концентрується не лише на розгляді стійких зв'язків між елементами системи, що позначає соціальний порядок, але й не менш уваги приділяє соціальному хаосу і взаємодії елементів, що не мають між собою усталених зв'язків. Крім того, велике значення в синергетиці відводиться взаєминам і взаємообмінам системи з середовищем. З'являється поняття «диссипативної структури», як такої, що підтримує баланс за рахунок постійного обміну з середовищем елементами хаосу і порядку. Таким чином, середовище є обов'язковою умовою існування диссипативної

структури. Вважається, що соціальні структури, як різновид особливо складних структур, володіють здатністю повного обміну з середовищем. Процес самоорганізації в соціальній синергетиці є послідовним чергуванням ієрархізації і деієрархізації складних диссипативних структур (як соціальних груп, так і соціальних інститутів). Важливе значення має той факт, що об'єднання (ієрархізація) і розпад (деієрархізація) диссипативної структури може відбуватися кожного разу в новій комбінації, що приводить до створення якісно нових структур. Звичайно, ці процеси мають не випадковий характер, а протікають залежно від стану системи і впливу зовнішнього середовища. Наша увага в цих процесах приваблює деієрархізація диссипативної структури, оскільки вона є різновидом диференціації і є нелінійним процесом. Деієрархізація структури з позиції синергетики відбувається за допомогою біфуркації, що є, на думку В. Бранського, «...розгалуженням старої якості на кінцеву безліч цілком визначених потенційно нових якостей. Це так звана нелінійність першого роду, що надає процесу самоорганізації із самого початку неоднозначний ("стохастичний") характер» [27, с. 119].

Таким чином, системний, а потім і синергетичний підходи створили підґрунтя для сучасного розуміння та осмислення феномену диференційних процесів у суспільстві, їх тенденцій та закономірностей. Основними положеннями для цього є нелінійність та відкритість процесів, зокрема важливим є питання взаємодії системи і середовища. Розглядаючи поведінку об'єкта, системний підхід не передбачає абстрагування об'єкта від зовнішнього середовища, зовнішнього світу, навпаки, вважав Ніколас Луман, що об'єкт взаємодіє і обмінюється речовиною і енергією (одним словом – ресурсами) з середовищем, яке він змінює, змінюючи і самого себе [118]. Дане положення приводить нас до розуміння феномену диференціації.

Диференціація (від лат. *Differentia* – відмінність) – це розчленовування цілого на багатообразні і різні форми і ступені. Соціальна диференціація

припускає розчленовування соціального цілого або його частини на взаємозв'язані елементи і позначає не тільки сам процес розчленовування, але й його результати. Наприкінці XIX ст., Герберт Спенсер запозичив цей термін з біології і в рамках своєї еволюційної теорії визначив місце диференціації як загального закону еволюції матерії (від простого до складного), що проявляється в суспільстві як розподіл праці. Еміль Дюркгейм зв'язував диференціацію функцій в суспільстві із зростанням густоти населення й інтенсивності міжособистісних і міжгрупових контактів. Макс Вебер бачив в диференціації наслідок процесу раціоналізації цінностей, норм і стосунків між людьми. Структурно-функціональна школа, в особі Талкотта Парсонса розглядає диференціацію як наявний стан соціальної структури і як процес, що веде до виникнення різних видів діяльності, ролей, груп, які спеціалізуються на виконанні окремих функцій, необхідних для самозбереження соціальної системи.

Походження диференціації.

Першим найяскравішим проявом диференціації в суспільстві ми називаємо розподіл праці. Суспільний розподіл праці виступає як найважливіший вихідний пункт в побудові багатьох класичних соціологічних теорій. Так, К. Маркс виділяв в першу чергу працю управлінську та працю виконавчу і з цього робив висновок про узурпацію функцій управлінської праці правлячими класами протягом всієї історії. При капіталізмі ця узурпація, доповнюючись зосередженням власності на засоби виробництва в руках небагатьох (що стало можливим унаслідок вдосконалення технології як результату НТП), приводить до могутніх соціальних суперечностей і поляризації суспільства [77].

Інший хід думки запропонував Г. Спенсер. В процесах суспільного розподілу праці він убачав появу еволюції, що розуміється ним як єдність двох процесів: диференціації суспільства, що означає «перехід від гомогенності до гетерогенності» та інтеграції, що проявляється у

«зростаючій зв'язності» і «визначеності» соціуму. Ілюструючи сумісний хід цих двох процесів, вчений порівнював соціальну еволюцію із зростанням дерева, коли спочатку виникають віття, які розходяться в різні боки (диференціація), а потім, у міру появи все нових відгалужень, наростки різного віття починають переплітатися (інтеграція). Ці два процеси, за Спенсером, забезпечують подолання соціальних суперечностей у високопрофесіоналізованому суспільстві [182].

Логіку міркувань Г. Спенсера продовжив Е. Дюркгейм. Вихідним для нього виступає феномен суспільної диференціації, що розглядається як першооснова і головна характеристика сучасного суспільства. При цьому під терміном «розподіл праці» Дюркгейм розумів певну структуру всього суспільства, а технічний або економічний розподіл праці для нього – лише прояви цієї структури. Внаслідок соціальної диференціації народжується «органічна форма солідарності», що базується на згуртованості колективу на основі консенсусу різних, не схожих один на одного, індивідів. Такі явища, як диференціація професій, збільшення різновидів діяльності в промисловості, є вираз суспільної диференціації. Причину ж останньої Е. Дюркгейм убачав передусім в дезінтеграції «механічної солідарності», що відбувається через зростання «об'єму суспільства», тобто його чисельності, а також його «матеріальної та моральної щільності». «Матеріальна густота» - це число індивідів на даній площі, а «моральна щільність» - «інтенсивність комунікацій і обмінів між індивідами» [69, с. 269].

Праці Ніколаса Лумана продовжують традицію структурно-функціонального аналізу і закладають основи диференціюючого підходу. При цьому увага вченого зосереджена на двох речах – на відношення системи до середовища і на вивченні механізмів рефлексії або «автопоезіса» («autopoiesis»). В процесі розвитку система, взаємодіючи з середовищем і ускладнюючись, тобто диференціюючись, виробляє механізм саморефлексії (соціальна система це реалізує в інститутах права і політики); інститути які

знімають природний «тремер» системи, спрямовуючи її до рівноваги, до оптимального стану, іншими словами, іменний механізм автопоєсиса в суспільствах, що постійно ускладнюються, забезпечує інтеграцію і стабілізацію [122, с. 12].

Визнаючи «ініціативу» системи в самовизначенні, має сенс знайти вихідні моменти формування соціальної системи, передумови диференціації, які є можливістю для її самореалізації. При цьому такі передумови не детерміновані. Передумови, що містяться в середовищі – це добір можливостей, в яких потенційно зберігається соціальна система. Вони, на думку Н. Лумана, не зумовлюють лінійний причинно-наслідковий вихід. Передумови – це ті умови, які відкривають можливість виникнення системи. «Проста контингенція» існуючого (термінологія Лумана), що не відрізняється від безлічі інших можливостей, в якій ще не міститься вказівки на межі змін. Але саме специфічний набір цих передумов (контингенцій) може вплинути на своєрідність соціальної системи [122].

Вплив середовища, який “збивається” починається на «низькому» рівні, під дією цього процесу спочатку «втрачаються» елементи, потім це порушує їхню побудову і зв'язки, після чого виникає деформація структури і функцій, внаслідок якої втрачається можливість управління системою.

Одним з варіантів реакції («відповіді» за А. Богдановим) на вплив середовища, який збивається, стає диференціація тільки «організаційних активностей», а «неорганізаційні активності» гинуть в такому мимовільному природному доборі [24, с. 76 – 77]. Так у принципі може виникнути ідеальна (оптимальна) система на основі диференціації. Якщо міркувати логічно, спираючись на принцип причинно-наслідкової визначеності, робиться висновок, що виникнення такої системи є найвірогіднішим: первісне середовище в природному доборі зберігає тільки такі комплекси, які набувають характер системи, а далі, впливаючи на них, рафінує в них тільки організаційні активності, таким чином, можна очікувати, що з'являться

тільки ідеальні соціальні системи. В результаті, пристосування до середовища йде за рахунок зниження диференційованої системи.

Процес, в результаті якого виникає центр, що визначає дії системи загалом, Богданов називає «егресією» [24]. Відповідно, тенденцію системи до диференціації своїх підсистем по пріоритетності відношення їх до захисту і споживанню ресурсів називають егресивною тенденцією. Егресивна структура це та структура, в якій елементи побудовані ієрархічно, а вищий рівень відведений керівному центру.

Можна підсумувати, що диференціація в системі суспільства виникає як результат взаємодії системи із середовищем в послідовному задоволенні потреб (егресія).

Роль і наслідки диференціації всередині системи.

Завдяки диференціації, в системі існують процеси, працюючі як на організацію, так і на дезорганізацію. А. Богданов справедливо зазначає, щов будь-якій, навіть найстійкішій системі обов'язково присутні дезорганізаційні дії (тобто «опору»), тому що система формується випадковим чином [24]. Але такі дезорганізаційні дії, до яких частково можна віднести і диференціацію, якщо вони «не подривають» цілісний організаційний комплекс, існують в ньому як його елемент.

Примітно, що в суспільній думці було завжди присутнім прагнення створити утопію – рафіновану соціальну систему, в якій є тільки «організаційні активності» або, іншими словами, суспільство без вад. Натомість, в соціальній системі не можуть не існувати дезорганізаційні дії. Роберт Мертон головний акцент своєї теорії робить на розвиток ідеї аномії. Його увага в більшій мірі була зосереджена не на факті гармонії і стійкості суспільства, а на девіації, відхиленні від норм, що також є результатом диференціації. І в цьому випадку диференціація відіграє роль дисфункції. Згідно точки зору Г. Мертона, можливість аномії існує в самій структурі суспільства. Головна причина аномії – суперечність між «цілями, що

визначає культура» й «інституалізованими засобами» [129, с.108]. Відповідно гармонія в суспільстві залежить від інтегрованості культурних цілей і стійкості норм [129].

Всередині самої системи закріплюються не окремі конкурентноздатні (організаційні – в цьому значення) «активності», але й «опори», і дії, що мають для системи нейтральний характер. Вся ця сукупність дій є наслідком диференціації елементів і функцій.

Частина елементів служать саморегуляції системи і пристосуванню її до середовища. Їх Р. Мертон називає функціями, відповідно, дисфункцією вважаються елементи, що ослаблюють саморегуляцію системи. Необхідно також урахувувати можливість виникнення нетипових для даної системи елементів, що називають антифункціональними.

Функціональний аналіз диференціації, особливо поняття дисфункції дає можливість виміряти структуру в динаміці [147].

В соціальній системі можливі наступні наслідки диференціації: 1. Адаптація (здатність пристосуватися до середовища) – завдяки диференціації, система, ускладнюючись пристосовується до середовища; 2. Досягнення мети (система повинна володіти здатністю досягати тих цілей, які продиктовані функцією пристосування); 3. Інтеграція (згідно парсоновської теорії “соціокультурної еволюції суспільства”, останнє розвивається від простих форм до більш складних, через процес розподілу і диференціації, який призводить до подальшої повторної інтеграції); 4. Інтерналізація (підтримка існуючого порядку) – диференціація дозволяє виконувати окремим елементам суспільства специфічні ролі, що дає можливість зберігати і підтримувати існуючий порядок. Наприклад, політика на відміну від економіки виконує роль управління, диференціації суспільних відносин дозволяє політиці і економіці чітко розділяти свої ролі. Наявність цих функцій в системі суспільства зумовлює прояв стійкості системи як опосередкований результат диференціації.

Диференціація груп.

Мова піде про групи, які правильніше було б назвати соціальними групами (спільнотами). В нашій вітчизняній традиції соціальними групами називають соціальні класи, шари й інші крупні одиниці макросоціальної структури всього суспільства, а також одиниці мезосоціальної структури територіальних спільнот (міста, агломерації та ін.). Стосовно них соціальна група — родове, збірне поняття. Якщо такі групи як соціальні класи, шари диференціюються відразу по цілої низці ознак, то, приміром, структури територіальних спільнот диференціюються по одній географічній ознаці.

На думку Пітіріма Сорокіна, суспільство – «...це розмаїття колективної єдності, що утворюється індивідами, які комбінуються по-різному, - з одного боку, з іншого – приналежність кожного індивіда не до одного, а до ряду реальних сукупностей». Всі соціальні групи залежно від кількості ознак, що їх об'єднує, можуть бути визначені як елементарні або кумулятивні (інтегральні). "Під елементарною або простою колективною єдністю (соціальною групою), – пише Сорокін, – я розумію реальну, а не уявну сукупність осіб, об'єднаних в одне взаємодіюче ціле якою-небудь однією ознакою, достатньо ясною і визначеною, таке, що не зводиться на інші ознаки" [176, с. 46 – 47]. Як такі ознаки можуть виступати: професія, раса, об'єм прав, мова, територіальна приналежність, стать та інші. "Під кумулятивною групою... треба розуміти сукупність взаємодіючих індивідів, поєднаних в одне організоване ціле зв'язками не однієї, а низки елементарних угруповань" [176, с. 51]. Соціальні групи макро- і мезорівня, на думку П. Сорокіна, об'єднані спільністю сталих властивостей, що відтворюються, та інтересами, що співпадають. Вони виконують (через притаманні їм властивості) певні функції, без яких дані групи не можуть існувати (відтворюватися). Соціальні групи як елементи соціальної структури в кожний даний момент розвитку суспільства є в певній і осяжній кількості, але нескінченно безліч їхніх зв'язків, їхніх взаємин і т. ін., тобто все те, що

робить соціальну структуру сутнісною характеристикою конкретно-історичного соціального організму. А визначальним в соціальній структурі є характер взаємозв'язку елементів [176].

Тут виникають дві проблеми: 1) За якими ознаками слід виділяти соціальні групи (спільноти) як елементи соціальної структури? 2) Що свідчить про субординованість цих міжгрупових відносин? Пояснення знаходиться в тому, що соціальні групи (спільноти) і відносини між ними — продукт діяльності людей. Вони існують внаслідок того, що люди діють для задоволення своїх потреб і інтересів, розділяючи при цьому функції (ролі), об'єднуючись, кооперуючись. Механізм існування і розвитку соціальних груп і соціальних відносин «прихований» в системі людської діяльності [155].

Соціальні спільноти (групи) можна розділити на статистичні і реальні. Практикуючі соціологи частіше мають справу із статистичними групами, тобто виділеними по якійсь характеристиці, що піддається вимірюванню (наприклад, городяни – це люди, які живуть в поселеннях, формально зареєстрованих як міста).

Реальна група володіє, як правило, набором характеристик, за які ховається іманентне даному соціальному суб'єкту суть (городянами вважаються люди, що живуть в місті і ведуть міський спосіб життя з високим ступенем різноманітності трудової і діяльності та заняттями на дозвіллі; займаються переважно індустріальною і інформаційною працею, мають високу професійну і соціальну мобільність, високу щільність людських контактів при анонімності і формалізованості спілкування та ін.). При цьому статистична група «городяни» лише якоюсь своєю частиною відповідає критерію урбанізованості, тобто не всі, що живуть в місті належать до реальної групи «городян».

Реальні групи виступають суб'єктами й об'єктами реальних відносин (влади, експлуатації і т. ін.). У них є інтереси, які можна виміряти, взаємна ідентифікація, загальні риси ментальності, схожі мотивації, символи, стилі

життя; їм притаманні самовідтворювання, відмінна від інших груп система соціальних зв'язків.

Треба розрізняти характеристики соціальної групи й індивідів, що входять в її склад. Характеристика групи, іншими словами – це те, що відрізняє одну групу від іншої – це ті її властивості, по яких можна судити про її цілісність як соціальної спільноти. Наприклад, ми виділяємо групи, що розрізняються по характеру праці, тобто приймаємо працю за сутнісну властивість спільнот, що вивчаються. За таким же принципом розрізняються етнічні і гендерні групи.

Особистісно-рольова диференціація.

Усвідомлення особистісно-рольової диференціації простіше за все почати з місця окремої людини серед інших людей. Будь-яка людина посідає багато позицій в суспільстві. Ці позиції далеко не завжди можна ранжувати по їхній значущості. Диференціація на рівні індивідів являє собою атомарний підхід в соціальній філософії.

Виникають два питання:

Що можна вважати елементом системи, або до якого рівня ми можемо «атомізувати» систему?

Які вимоги система пред'являє до своїх елементів і як реалізує ці вимоги?

На наш погляд, критерій елементаризації, атомізації системи повинен будуватися у такому підході – «атомом», неподільною часткою, тобто це є:

така її одиниця, яка складає основу, субстрат системи, а значить, видалення всієї маси таких одиниць призведе до зникнення системи;

відносно автономна одиниця, яка здатна існувати без системи;

одиниця, залежна від системи, тобто поза системою можливості її існування обмежені;

така одиниця здатна створити аналог системи або систему цілком.

При вивченні суспільства як системи з елементів, що задовольняють такій вимозі, можуть виступати або індивід, або група індивідів. І якщо, як елемент неагресивної системи цілком може виступати індивід, то елементом агресивної системи може розглядатися тільки група індивідів (що складається мінімум з двох), тому що тільки в групі може скластися елементарна агресивна взаємодія.

Позиція індивіда в групі залежить від його статусу. На думку М. Вебера, «статус» – це така соціальна позиція, яка передбачає певні права й обов'язки. Один із статусів людини визначає його соціально, це і є його головний статус. Також М. Вебер виділяє статуси, які притамані індивіду від народження (стать, етнічне походження та ін.) і називає їх «задекларованими статусами». Всі інші (професія, стан у браці тощо) досягаються людиною в процесі його життя, це є «набуті статуси» [155, с. 36 – 37].

Набування статусів чиниться в суспільстві в процесі диференціації за допомогою механізму соціалізації індивідів, який в соціальних системах виконує функцію форматування елементів.

Форматування елементів соціальної системи має свою специфіку. В завдання форматування входить побудова такого способу мислення індивідів, яке буде визначати їхню очікувану поведінку в системі. Такий склад мислення індивідів повинен мати загальні характеристики, критерії оцінки дійсності, типові обмеження та ін. Такими є норми і цінності, регулюючі поведінку індивідів. У кожного індивіда ця система норм (більш широко, і цінностей) може носити унікальний характер, але індивіди не могли б контактувати один з одним, якби загальний алгоритм або принцип побудови такої системи не був універсальним [79]. Таким чином, можна припустити, що норми і цінності є диференціюючими ознаками груп в суспільстві.

Форми соціальної диференціації.

Однією з яскравих форм прояву процесу соціальної диференціації є соціальна нерівність. Сучасний аналіз проблеми соціальної нерівності був представлений у 2004 р., А. Гофманом в роботі «Березневі тези про соціологію рівності і нерівності». В ній висвітлені основні принципи детермінації понять «рівність» і «нерівність». Розглядаючи взаємозв'язок цих двох феноменів, автор приходять до висновку, що вони утворюють нерозривну пару, а будь-яке суспільство розташовуватиметься на осі між ними у визначеному особливостями цього суспільства віддаленні від одного полюса до іншого. Значущою для теоретичної науки є теза про абсолютний і відносний стан нерівності (рівності). У абсолютному стані ці феномени (рівність/нерівність) є ні що інше, як цінність, ідеал у суспільному розумінні. Оскільки ідеал є недосяжним в реальній життєдіяльності суспільства, в дослідницьких роботах, що вивчають ситуації нерівності, промова йде про відносні поняття. В цьому випадку слід розрізняти об'єктивний стан нерівності і суб'єктивне сприйняття його, оскільки очевидно, що обидва ці феномени предстають найрізноманітнішою суттю і є множинними, у кожному конкретному випадку їх необхідно емпірично розпізнавати і ідентифікувати. Крім того, у кожному конкретному випадку необхідно встановлювати суб'єкти стосунків нерівності та рівності, якими можуть бути спільноти і співтовариства. Як результат, обидва ці феномени в певних обставинах можуть бути або джерелом конфлікту, або основою солідарності суспільства [72].

Як найважливіші форми диференціації суспільства можна виділити соціальну стратифікацію (модель вертикального ділення), соціально-групове ділення (класова модель), *неієрархізовані* соціальні відмінності і структуру нерівностей у доступі до обмежених благ. Слід відзначити, що соціальні відмінності і класи можуть передбачати горизонтальне ділення, тоді як

стратифікація і нерівності завжди ієрархічні. Вони створюють ту структуру, яка покликана сприяти встановленню цілей індивідуальної і групової діяльності і, за допомогою цього, управляти поведінкою співтовариств і індивідів.

Отже, розглядаючи категоріальні основи феномену суспільної диференціації, виявилось, що диференціація є однією з неодмінних умов існування суспільства і передбачає багатовимірний розподіл і рівноправність всіх елементів. Системна методологія збагатила структурно-функціональний підхід розгляду таких суспільних процесів як диференціація новою пізнавальною специфікою. Вона визначила суспільство як саморегульовану систему, яка володіє здатністю до цілеполагання. Диференціація в системі суспільства виконує функцію розділення видів діяльності, ролей, груп, потрібних для самозбереження системи. Розподіл праці став першим проявом диференціації в суспільстві. Диференціація запускає роботу процесів організації і дезорганізації суспільства, натомість, дезорганізуючі процеси не підривають цілісний комплекс, а існують в ньому як елемент урівноваження. Функціональний аналіз диференціації, що включає поняття дисфункції, дозволяє вимірювати структуру в динаміці. Розподіл суспільства на соціальні групи (одиниці соціальної макроструктури) систематизує процес суспільної диференціації. При цьому групи можуть диференціюватися як по декількох ознаках, так і поодиноці, а приналежність індивіда до однієї групи не виключає його приналежності до інших соціальних груп. Якщо групи є проявом диференціації на макрорівні, тоді диференціація індивідів являє собою атомарний підхід в соціальній філософії.

1.2. Особливості соціальної структури суспільства, що трансформується, та його пізнання

Розглянемо поняття розвитку і трансформації з точки зору загальних рис і того, що їх різнить. Розвитком називається процес закономірної зміни, переходу з одного якісного стану в інший – більш або менш досконалий. Крім того, розвиток має на увазі зміну взагалі, закономірна зміна матерії і свідомості, їхня універсальна властивість. Поняття «розвиток» звичайно вживається для позначення поступального руху, переходу від одного стану до іншого (еволюція, прогрес, регрес). Залежно від форми свого прояву розвиток буває екстенсивним, тобто збільшенням або зменшенням вже раніше існуючого; або інтенсивним, тобто виникненням якісно нових форм. Під кутом зору зумовленості розвиток може бути екзогенним, що визначається довкіллям, навколишнім середовищем, і ендогенним, джерело якого знаходиться всередині даного процесу або явища. Розрізняють також індивідуальний розвиток якої-небудь окремої істоти або явища і розвиток тієї або іншої спільноти та сукупності. Для будь-якого локального процесу або явища властиве сполучення різних ліній розвитку. Можна сказати, що в живій природі природі і в людському суспільстві діють як прогресивні, так і регресивні закономірності розвитку. Демонстрацією універсальності принципу розвитку стала діалектика Г. Гегеля. З середини XIX ст., завдяки працям Г. Спенсера, Ч. Дарвіна і Г. Гегеля, поняття розвиток стало основним принципом природничих і соціальних наук. Загальною теорією розвитку виступає матеріалістична діалектика, чії головні закони (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні і навпаки, заперечення заперечення та ін.) виражають особливості процесу розвитку. В діалектиці марксизму, розвиток розуміється як універсальна властивість матерії, достовірно загальний принцип, що служить основою пояснення історії

суспільства і пізнання. Розвиток – це саморозгортання і саморозвиток матеріального в ідеальне, матерії в свідомість, природного в соціальне.

Цікаве визначення розвитку сучасним німецьким соціологом Г. Ендрувайтом. Він визначає розвиток як "соціальний процес, що відбувається в результаті зміни елементів соціальної структури, коли реальні зміни розглядаються по відношенню до об'єктивних можливостей" [54, с. 12]. Таким чином, говорячи про поняття «розвиток», ми, як правило, маємо на увазі якусь векторну (багатовекторну) категорію.

На відміну від розвитку і його векторної суті, трансформація являє собою категорію об'єктно-процесних змін, що модифікують зв'язки і відносини між елементами об'єкта (процесу) і таким чином викликають виникнення нової (оновленої) структури, що в результаті призводить до зміни самих вихідних елементів, що складають її. Так, на думку З.Т. Голенкової, «...Трансформаційна структура пострадянських суспільств має два важливих і незалежних один від одного вимірювання: соціальне (або вертикальне) і культурно-політичне (або горизонтальне)» [54, с. 25].

Перше вимірювання визначає соціальні шари, що розрізняються рівнем соціального статусу, масштабом і структурою використовуваних ресурсів, механізмами дії на трансформаційний процес і тому відбиває ієрархічну структуру суспільства. Друге вимірювання містить в своїй основі групи, утворювані за допомогою спільності переконань, культури й інтересів. Ця спільність відбивається в діях, свідомо скерованих або непрямим чином сприяючих різним сценаріям суспільного розвитку. «Перетинання» вищезгаданих критеріїв дозволяє виділити соціальні групи, що грають головні, причому суттєво різні ролі в процесі перетворення суспільства, тобто виступаючі як крупні діючі одиниці трансформаційного процесу [78].

В пострадянських країнах Центру Європи був створений новий тип суспільних відносин. Це видозмінило систему соціальних інститутів і відкрило суспільство інтенсивним контактам з європейськими та іншими

розвиненими країнами. Крім того, це сприяло переходу до нової моделі історичного розвитку, пов'язаної з найважливішими культурними процесами в широкому значенні цього поняття. Ці процеси і є пострадянською трансформацією. Вона означає історичні суспільні зміни, якісні соціальноінституційні та культурні метаморфози, що значно вплинули на життя окремих осіб, сімей, домогосподарств.

В механізмі пострадянського трансформаційного процесу зміни соціальної структури грають подвійну роль. З одного боку, вони відзеркалюють соціальні результати проведених інституційних реформ, а з другого – зумовлюють здатність суспільства до подальших соціальних перетворень. Отже, зміна соціальної структури водночас відбиває як підсумки того, що закінчилося, так і "стартові умови" майбутнього етапу перетворень.

До вивчення питання трансформації суспільства зверталися такі провідні вчені східної Європи як Т.І. Заславська, М.Н. Руткевич, П. Махонін, П. Кухарж, К. Мюллер, М. Тучек та ін.

Суспільство в своїй трансформаційній структурі являє собою віддзеркалення специфічного моменту єднання минулого і майбутнього. Як її елементи виступають соціальні взаємодії, співпраця, конкуренція і боротьба, які є рушійною силою трансформаційного процесу [78].

Трансформаційна структура відбиває системну якість суспільства, важливість якого виявляється в особливому значенні в період кардинальних змін. Це його здібність і готовність до розвитку, що виражається часто в радикальному перетворенні і оновленні своїх базових інститутів і соціальної структури. Різні соціальні сили, зацікавлені часто в різних сценаріях розвитку суспільства активізуючись, доповнюючи, взаємодіючи один з одним, а також впливаючи на процеси суспільного устрою, визначають ту системну якість суспільства, яке показує рівень його розвитку.

Т.І. Заславська з приводу зазначає, що «реформаторський потенціал суспільства визначається, передусім, настановами і діяльністю еліт, включаючи верхній шар бюрократії, тобто груп, що надають цілеспрямований інституційний вплив на хід трансформаційного процесу. Ці групи розробляють нові правила гри, надають їм правову форму, організують і контролюють їхнє виконання, звичайно, не забуваючи про свої приватні інтереси» [78, с. 6 – 7].

Соціальноінноваційний потенціал суспільства залежить в першу чергу, від потужності, соціальної якості, особливостей і дії шарів, що мають, хоча й менші, ніж еліти і субеліти, але все ж таки досить відчутні економічні, політичні та культурні ресурси. Це середні верстви населення, представниками яких є підприємці, менеджери, професіонали, чиновники, професійні військові. Вони безпосередньо реалізують закладені реформами можливості в своїй практичній діяльності.

Можна назвати чотири головних сфери їхньої соціальноінноваційної активності. Першою є господарське підприємництво – від індивідуального бізнесу до діяльності гігантських корпорацій; другою – перетворення інститутів соціальної сфери – охорони здоров'я, освіти, науки, культури, соціального захисту та ін. Третя сфера – оновлення ідеології та культури. Мається на увазі діяльність учених, журналістів, працівників культури, пов'язана з осмисленням процесів, що відбуваються, в суспільстві, підтримкою і пропагандою нових соціально-культурних цінностей, формуванням компетентної громадської думки з найважливіших проблем розвитку суспільства і т. ін. Четвертою сферою є апробація нових форм самоорганізації або формування структур громадянського суспільства. За допомогою цих структур спочатку крихкотіла й інертна тканина суспільства як би «прошивається» у різних напрямках незалежними від держави горизонтальними зв'язками, стаючи більш пружною, здатною до дієвого відгуку на дії ззовні. Соціальноінноваційна діяльність середніх шарів сприяє

вкоріненню встановлюваних правлячим шаром правил гри в соціальній практиці. Але одночасно вона змінює, коректує і навіть якісно перетворює ці правила в своїх інтересах. Тим самим, вона робить суттєвий вплив на перетворення інститутів, що регулюють життя суспільства.

Є. Аврамова та І. Диськін, у праці «Соціальні трансформації й еліти» відзначають: «Що стосується адаптаційного потенціалу суспільства, то він залежить, педусім, від об'єктивного положення, настанов, діяльності і поведінки звичайних громадян» [1, с. 17].

Зміна цієї ситуації є результатом соціальноінноваційної діяльності та адаптаційної поведінки перш за все масових громадянських груп. Перехідний характер і суперечність новозатверджуваних інститутів створюють умови, в яких деякі індивіди можуть майже безкарно порушувати сталі та слабо контрольовані норми. Залежно від ситуації і власних настанов вони можуть або підтримувати і прискорювати своєю діяльністю здійснення реформ, або саботувати нові правила, що не відповідають їхнім інтересам, або активно формувати нові, частіше за все нелегітимні, норми поведінки. В умовах загасання цілеспрямованих реформ саме ця діяльність стає головним джерелом як прогресивних соціальних так і деструктивних змін. Найважливішим індикатором ефективності реформ стає конструктивність відгуку суспільства на зміну правил гри [78, с. 9].

Трансформація інститутів суспільства перехідного типу серйозно позначається на його соціальній структурі. Змінюються відносини власності та влади, перебудовується механізм соціальної стратифікації, йде інтенсивна зміна еліт. В суспільстві з'являються нові соціальні групи, масові шари маргіналізуються, розширюється "соціальне дно", все більш криміналізуються економічні відносини. Відповідно, міняється система групових інтересів, способів поведінки, соціальних взаємодій. Ці на перший погляд розрізнені явища насправді є різними сторонами процесу соціальної трансформації суспільства. Тому їх важливо вивчати не тільки окремо, але й

з урахуванням поєднання один з одним. Фундаментальною задачею вчених є опис суспільства, що трансформується, як цілісної соціальної системи, що перетворюється перш за все під впливом внутрішніх рушійних сил. Найважливішими характеристиками цієї системи служать, по-перше, соціальна структура, тобто склад, положення та відносини груп, що визначають її розвиток, і, по-друге, стратифікація суспільства, або розташування названих груп на ієрархічній шкалі соціальних статусів [76].

Основними критеріями статусу суспільних груп, а відповідно, і соціальною стратифікацією суспільства Т.І. Заславська вважає: *політичний потенціал*, що виражається в об'ємі владних та управлінських функцій; *економічний потенціал*, що проявляється в масштабах власності, прибутках і в рівні життя; *соціокультурний потенціал*, що відбиває рівень освіти, кваліфікації і професіоналізму працівників, особливості способу та якості життя, і, нарешті, *соціальний престиж*, що є концентрованим віддзеркаленням названих вище ознак. Всі ці критерії певною мірою взаємозв'язані, але разом з тим вони утворюють відносно самостійні "осі" диференційованого простору.

Трансформаційна структура суспільства характеризує рівень і спрямованість його соціальної енергії, тому її аналіз певною мірою дозволяє судити про його можливе майбутнє. Але вивчена ця структура погано. Правда, політичні та економічні еліти, партії і суспільні рухи, фінансово-промислові групи, малі та середні фірми вивчаються достатньо широко. Але завдання системного вивчення суб'єктів трансформаційного процесу і соціальних механізмів їхньої взаємодії поки не ставиться. Якість трансформаційної структури суспільства визначається широким колом інституційних і соціокультурних чинників [78]. Охарактеризуємо основні елементи цієї структури.

В процесі розгляду трансформаційної структури суспільства більш плідним є сегментний підхід, який цілком застосовний до пояснення

розвитку багатьох, якщо не всіх, країн світу. Принаймні, сегментний підхід добре пояснює розвиток майже всіх посткомуністичних країн, Індії, Японії, Південної Кореї, Ірану й інших азіатських і латиноамериканських та африканських країн. Втім, якщо застосувати той же підхід до Америки, можна досягти більш реалістичного розуміння і цієї країни, бо вона, як показали такі автори як В. Мітчелл, М. Мюнгер, Г. Паркер, А. Крюгер, також виткана із суттєво розрізнених і нерідко погано узгоджених елементів, незважаючи на те, що в порівнянні з посткомуністичними країнами, американське суспільство здається відносно гомогенним. В ньому існує великий середній клас, демократичні цінності посідають пануюче місце в свідомості абсолютної більшості американців. Всі вони, від учених до тих, хто не має ніякої професії, від переконаних патріотів до тих, хто ставиться до своєї країни надзвичайно критично, згодні з твердженням, що вони живуть в ліберальному капіталістичному суспільстві [206].

Виникнення відносно однорідних “суспільств середнього класу” питає про постіндустріалізму. В цих умовах соціально-класові відмінності в положенні суспільних груп набувають особливу значущість. Вони промальовуються навіть різкіше, ніж раніше, багато в чому визначаючи інші сторони соціального статусу. Дослідження останніх років заклали фундамент об'єктивного вивчення соціальної структури суспільства.

Факт, що показує, як трансформація соціальної структури супроводжується процесом дезинтеграції, розширення простору соціального конфлікту, помітною активізацією в цьому просторі окремих соціальних груп, відзначений З.Т. Голенковою й Є.Д. Ігітханян. Відомо, що в суспільствах, що трансформуються, зростає масове недовір'я громадян до політичних партій, громадянських інститутів взагалі [54].

Найважливішим моментом даного процесу трансформації є поява нових соціальних груп, що просуваються до повного панування, і що в основному придбали ознаки класів: кримінальної по своїм характером

компрадорської буржуазії і нової бюрократії. Остання по своїй соціальній суті принципово відрізняється від радянської бюрократії, оскільки вона обуржуазилася і також є значною мірою кримінальною. Ці дві соціальні групи (шара) знаходяться в процесі зближення, але між ними залишаються відомі *суперечності в інтересах*, зумовлені різним місцем, яке вони посідають в системі економічних і політичних відносин. До питання про *тенденції розвитку* соціальної структури сучасного українського суспільства. На тлі вже згаданої тенденції *до соціальної диференціації, що зростає*, слід виділити як особливість тенденцію *соціальної поляризації* [165, с. 5 – 6].

Сучасні уявлення про чинники, критерії і закономірності стратифікації українського суспільства дозволяють виділити шари і групи, що ймовірно розрізняються як соціальним статусом, так і місцем в соціально-трансформаційному процесі.

Головним і найхворобливішим елементом соціальної стратифікації сучасного українського суспільства є майнова нерівність груп і шарів. Річ у тому, що показники диференціації прибутків відзеркалюють вплив широкого кола економічних, соціальних і демографічних чинників. Через це майнова нерівність, важлива саме по собі, стає виразом багатьох інших соціальних нерівностей: гендерних, вікових, урбаністичних, поселенських, галузевих, професійних, управлінських і т. ін. У свою чергу, рівень прибутків суттєво впливає на такі сторони соціального статусу, як тип споживання і спосіб життя, можливість зайнятися бізнесом, встановити корисні соціальні зв'язки, просунути по службі, дати дітям якісну освіту і т. ін. Через це диференціація прибутків утворює основу соціальної стратифікації, в усякому разі в сучасній Україні. Ринкові реформи призвели до різького погіршення їхнього матеріального положення. В даний час реальні прибутки українців не перевищують 40-50 % від рівня середини 80-х років. Причому якщо й відбувається деяке підвищення їхнього середнього рівня, то тільки за

рахунок самої забезпеченої частини населення. В основній ж його масі прибутки знижуються [76].

Згідно з думкою таких економістів, соціологів і політологів, як В. Адамський, Ж. Бунжак, Д. Мартін, всі політичні і економічні інституційні зміни вносять позитивний напрям розвитку. Частина транзитологів, таких як М. Тучек, М. Сойка, без коливань зводила процес модернізації до демократизації і лібералізації даної групи країн. В кращому разі вони вслід за Р. Дарендорфом підкреслювали, що шлях до бажаної моделі відкритого (вільного, громадянського, інформаційного, рефлексивного і т. ін.) суспільства буде вельми тривалим, таким, що включає низку найважливіших процесів культурного і загальнолюдського розвитку. Дана точка зору має сенс, але не сприяє виробленню загальних критеріїв необхідного критичного аналізу і оцінки поки незавершених суспільних зсувів та їхніх результатів. Такий підхід недостатньо ефективний для визначення можливих, вірогідних і бажаних тенденцій і стратегій розвитку. Одним з найплідніших шляхів подолання виниклих труднощів може стати використання: а) історико-градуалістичного підходу на основі концепції трансформації, більш переважної в порівнянні з транзитологічним підходом, б) теорії модернізації як інструменту критики теорії пострадянського розвитку і визначення його перспектив.

Що стосується історико-градуалістичного підходу, до яких ми відносимо таких представників суспільствознавчої думки, як П. Махонін, П. Кухарж, К. Миллер, припускається, що зміни, що відбулися, в цілому мають бути зрозумілими, описаними, критично проаналізованими й оціненими в контексті загальноісторичного розвитку, що полягає в більшості своїй з суперечливих процесів. Водночас треба враховувати наявність безлічі можливих шляхів розвитку, вірогідних і відносно сприятливих траєкторій розвитку і супутніх їм стратегій. Ні в якому разі не можна виходити з єдиної оптимальної моделі змін, що відповідає інтересам і побажанням теперішньої

еліти суспільства або однієї її групи. Інакше, за відсутності плюралізму альтернатив суспільного розвитку, концепція переходу з методологічної точки зору буде являти собою тільки уявну протипагу моделі тоталітарної держави соціалістичного типу, що вчала, яка також ґрунтувалася на вірі в можливість єдиного шляху розвитку.

Зараз очевидно, що інноваційний потенціал теорії модернізації повинен отримати розвиток, дозволяючи вченим описувати і аналізувати реальність багатогранніше і послідовніше, ніж раніше, з історичної точки зору. Неадекватними реальності виявлялися версії концепції модернізації, орієнтовані на класичний марксизм і класичний лібералізм. Стрімкий перехід до свободи, ліберальної ринкової економіки і одночасно – до плюралістичної демократії, заснованої на правовій державі і системі громадянських і людських свобод, поза сумнівом, означав прорив модернізації по відношенню до розподільної системи тоталітарної держави соціалістичного типу. Проте він не вичерпав всієї повноти змін, необхідних для реальної модернізації життя широких шарів суспільства, оскільки на початку 1990-х років постсоціалістичні країни Центральної Європи належали до числа індустріальних і навіть доіндустріальних суспільств. Вони поступово вступали на шлях постіндустріального розвитку (для багатьох застосовно в У. Бека «*halbmoderne Gesellschaft*» – напівсучасне суспільство) [187, с. 38].

В цій ситуації вплив інституційних та ідеологічних трансформацій є швидше імітацією зразків розвинених західних країн, ніж розв'язанням проблем конкретних суспільств. Разом з позитивним зростанням свобод, можливості самореалізації індивідів і соціальних груп, їхніх об'єднань та інституцій, з відкриттям суспільства для товарів і форм життя інших країн і т.ін., виникли труднощі, пов'язані із зменшенням соціальної і особистої безпеки, з проявами крайньої соціальної поляризації, з корупцією і злочинністю, з конфліктами між суспільством і особистістю та ін. Всі названі явища, звичайно ж, є і в розвинених країнах. Натомість рівень національного

добробуту, розвитку інститутів, освіти населення і технологічного розвитку національної економіки став суттєвим бар'єром для реалізації масштабних змін способу життя народів цих країн. Звідси виникає необхідність створення нової версії теорії модерна (modernity) і модернізації, адекватної і сучасній ситуації і майбутньому суспільств даного типу.

З точки зору концепції модернізації зміст цього поняття зводився до широко визначуваних сфер духовної і матеріальної культури відповідно до традицій школи культурної антропології (Малиновський, Редкліфф-Браун, Тейлор та інші). На відміну від дуалістичного розуміння, (за М. Вебером), культура включає і цивілізаційні аспекти людського розвитку. Отже, аналіз модернізації передбачає вивчення всіх значущих аспектів зміни структур суспільства. В принципі модернізацію потрібно розглядати як комплексний процес, що охоплює весь організм суспільства. Окремі складові цього процесу належать до числа промодернізаційних тільки в загальному контексті. Проте, модернізація вважалася не *a priori* неминучим процесом, а результатом суперечливого розвитку, в ході якого консервативні, контрмодернізаційні, як і стагнаційні тенденції повинні долатися інтенсивною індивідуальною та соціальноінституційною активністю [187, с.42].

Концепція модернізації, дана в історичному контексті, відзеркалює всі процеси переходу від елементів доіндустріальної, культури, що зберігаються від екстенсивного й інтенсивного типів індустріальної культури до постіндустріальної інформаційної культури, що спирається на знання. Певною мірою кожний з цих культурних типів в даний час властивий для постсоціалістичних суспільств. Особливе значення набуває вивчення так званої рефлексивної модернізації рефлексії. Очевидно, в цих умовах дослідженню процесів модернізації в суспільствах, що трансформуються, не уникнути розрізненості і різнохарактерності елементів в поясненні того, що відбувається. Проте, постмодерністські підходи із запереченням

раціонального аналізу нових феноменів і неминучістю більш обґрунтованого передбачення майбутнього були у принципі знехтувані як не відповідні реальним умовам.

Приналежність країн Центральної Європи до європейсько-атлантичної культурної сфери безумовно визначала просторовий аспект теорії модернізації, проте не означала відкидання інших культур, що знаходяться у взаємодії з нею.

З цієї точки зору, модернізаційний підхід можна застосувати як ефективний інструмент аналізу і оцінки інституційних, ідеологічних, соціальних та інших значущих культурних змін постсоціалістичної епохи. Необхідно розглядати аспекти модернізацій і результати реконструкції політичної та економічної систем, розповсюдження нової ідеології як відповідні новим завданням. Позитивно оцінюючи наслідки інтенсифікації культурних зв'язків з розвиненими країнами і впливу їхніх духовних цінностей і зразків поведінки, однак, для наших суспільств вирішальне значення має модернізація таких сфер, як характер праці і професійної структури; прикладні дослідження і застосування нових знань в технологічному розвитку; інформатизації і освіти; добробут (включаючи соціальний захист); якості життя (в тому числі демографічного розвитку, охорони здоров'я й екології); сфера думок і ціннісних орієнтацій. Прогрес в цих сферах поки обмежений і відносний. Тому основним критерієм повного критичного аналізу і оцінки інституційних, ідеологічних і соціальних змін, що відбулися, має бути досягнення в цих сферах і нові можливості, відкриті модернізаційними викликами початку нового тисячоліття [187].

Серед головних аспектів і новинок соціальної філософії постмодерна – інтерес до вивчення агентства і нових соціальних рухів. Одним з провідних піонерів введення агенства в політичну соціологію став Ален Турен [202]. Його підхід був названий *Новою теорією соціальних рухів* [6, с. 130 – 133]. Новаторські описи ключових тенденцій в сучасних передових суспільствах

представлені його учнями – датським ученим Петером Гунделахом та італійцем Альберто Мелуччі. П. Гунделах виділяє стихійні рухи, що виникають сьогодні майже у всіх суспільствах. Люди більше не прив'язані до певних соціальних класів і виражальних соціальних категорій, а прагнуть справитися з багатьма загрозами і несприятливими для себе ситуаціями, формуючи нові види добровільних організацій низового рівня. Таким чином, вони явно зосереджені на проблемах своїх і своїх близьких. А. Мелуччі підкреслює наявність в сучасних суспільствах низки колективних ідентичностей і рухів, що звичайно сформувалися на локальному рівні на базі індивідуального досвіду. Багато протистоянь і дебатів сьогодні – це боротьба за ідентичність, що несе в собі тенденцію до певного культурного змісту [206].

Одна з причин висунення соціології постмодерну в дискусіях про процеси в постсоціалістичних країнах Центральної Європи в тому, що багато вчених обкреслюють ідеали та структури, що явно йдуть на спад в суспільствах Західної Європи. По деяких ключових показниках західноєвропейські політичні системи адаптують риси, що вже є наявними в постсоціалістичних державах Центру Європи [6, с. 63].

Проводячи структурний аналіз процесів диференціації в суспільстві, що трансформується, необхідно зазначити, що під структурним аналізом якої б то не було теоретичної дисципліни ми маємо на увазі логічне систематизоване дослідження, метою якого є пояснення компонентів дисципліни на основі систематизації. Інакше кажучи, логічні деталі повинні шикуватися в якусь цілісність або загальну структуру і не повинні вивчатися окремо один від одного [125].

Представляючи системне розв'язання епістемологічної проблеми, ми керуємося тим, що структурний аналіз в цій області буде повним тільки у разі вичленення різних епістемологічних систем з епістемологічною систематизації.

Завдяки логічній структурі епістемологічної думки, ми можемо спиратися на єдність епістемологічного мислення і принцип різноманіття систем. Будь-яке вичленення епістемологічної проблеми згідно епістемологічної природи спричиняє цілий ряд стійких відносин з обмеженими логікою можливими рішеннями. Намагаючись зрозуміти причини однорідності в епістемологічній систематизації і, одночасно, відмінності між епістемологічними системами, нам необхідно виявити логічну структуру епістемологічного мислення.

Отже, в дослідженні, структурний аналіз повинен бути спрямований на складання типології з метою виявлення схожих характеристик і взаємозалежності між окремими системами епістемології в логічній послідовності їхніх структур).

Слід зазначити, що теорія пізнання має аналітичний і аксіологічний аспекти. Це пов'язано з тим, що до вивчення природи і пошуку основних передумов і їхньої необхідності звертаються приватні теорії пізнання [125].

Незважаючи на те, що теорія пізнання є цілком новим підходом в науковому дослідженні, найважливішим питанням в розвитку епістемологічної системи стає виявлення тих допоміжних дисциплін, які дійсно сприяють розв'язанню проблеми пізнання, оскільки воно неможливе без опори на одну з них.

Універсальність допоміжних (наочних) дисциплін полягає в тому, що вони здатні внести "все існуюче" у формі абстракції. З позиції психології це "досвід", у логіці – "знання", в онтології – "буття". Пізнання базується на уявленні про співвідношення суб'єкта й об'єкта дослідження. Між цими двома позиціями розташовується наукове знання, засноване на наукових фактах, бо воно є знанням лише тоді, коли існує об'єкт сприйманий суб'єктом [125].

Теорія пізнання зіставляє одні значення з іншими, при цьому суб'єкт не попадає під пізнання, оскільки теорія не може його об'єктивізувати.

Суб'єкт активізує досвід, сам не будучи одним з елементів. Для нейтралізації суб'єктивного впливу на емпіричний досвід і необхідна присутність наочних дисциплін, які вносять незалежний погляд і ставлення.

В епістемології Канта ясно простежується такий тип теорії пізнання, який відштовхується від відношення об'єктивності та реальності, а не формується відповідно до нього. Ця ж логічна тенденція буде згодом розвинута марбурською школою [125].

Актуальним є питання ціннісних стандартів теорії пізнання - якою мірою і яким чином вона використовує критерії оцінки тієї наукової дисципліни, на базі якої проводиться аналіз. Відповідь на це питання закладена в структурному аналізі цих критеріїв, оскільки в них і лежить епістемологічна оцінка [125].

Аналіз методології соціального пізнання виступає як один з ключових чинників вивчення соціуму. Основні засоби, нормативи, прийоми пізнання соціальної реальності розроблялися різними теоретичними дисциплінами. На думку Г.М. Андреевої, "Соціальне пізнання" ... це *наукове* пізнання всієї сукупності соціальних явищ, відносин, фактів; задача і способи її розв'язання *дослідниками*» [7, с. 16]. Проте, існує також і інша грань розгляду цього питання – пізнання соціуму, оточуючого суспільства і власного життя звичайною людиною, не професіоналом. Таку форму соціального пізнання не можна вже назвати науковою, натомість, це те знання, яке, за термінологією Моськовичі відбиває «наївний психолог» або «наївний учений» на основі власного життєвого досвіду [222].

Пізнання соціальної реальності звичайною («звичайним» по Моськовичі) людиною посідає одне з ключових місць в соціальному пізнанні. Спостерігаючи і інтерпретуючи факти, людина по-своєму аналізує оточуючу ситуацію і на основі цього аналізу робить ті або інші кроки або дії, які відповідно, впливають на оточуючу його соціальну реальність. Цей процес особливо гостро протікає в умовах сучасного бурхливо мінливого

життя, насиченого різними інформаційними потоками. Здатність простих членів суспільства адекватно сприймати і оцінювати значення того, що відбувається, і відповідно співвідносити власну діяльність з ним стає одним з основних джерел продуктивної життєдіяльності суспільства.

Розглядаючи особливості соціального пізнання, не можна обійти такий чинник пізнавального процесу як соціальний консенсус. Г.М. Андреева розглядає соціальний консенсус як найважливіший соціальний чинник, який, будучи опорою стійкості суспільства (норми, правила, закони), не має стабільності і в деяких випадках може бути порушений. Тоді відбувається так званий «злам соціального консенсусу». Деякі члени суспільства не завжди додержуються загальноприйнятого і піддають перегляду те, що було ухвалено на базі консенсусу. Ця, здавалося б, деструктивна ситуація, насправді, спричиняє нове альтернативне бачення світу, що часто узгоджується із змінами в соціальній реальності. Злам соціального консенсусу призводить до того, що Т. Кун називає «зміною парадигм», коли картина світу, загальноприйнята теорія вже стає неактуальною і на її зміну приходить інша. Нова парадигма визначається новими семантичними формулами і створює новий соціальний консенсус. У такий спосіб злам консенсусу виступає прогресивною складовою суспільного розвитку [108].

В контексті розгляду соціального консенсусу, слід згадати інформаційну теорію конформності Г. Джерарда й М. Дойча, що не так давно з'явилася. Для оптимального співвідношення власної поведінки з поведінкою інших індивідом робиться певний пошук інформації. При цьому поведінка індивіда базується на інтерпретації ситуацій, що склалися, й наявної інформації. Особливого значення процес співвідношення набуває, коли розглядаються інтерпретації більшості, яка завжди є носієм «старого консенсусу» і меншини, відповідно – «нового». Сприйняття «нового консенсусу» змінює всі раніше ухвалені значення і вносить нові, з

використанням нових елементів культури, у такий спосіб, безпосередньо впливаючи на соціальне пізнання [7, с. 17].

Застосовуючи різні системи значень, індивіди і групи потребують координування цих значень, щоб розуміти один одного. В соціальному пізнанні цей процес визначається як дискурс. Дискурс, міркуючи і обговорюючи якусь проблему, звертається до тексту, що містить певні категорії, що розділяються іншими. Отже, створюється злагоджена картина світу, зрозуміла всім діючим в даному контексті особам. Дискурс не є статичним елементом пізнання, а доповнюється і збагачується новими характеристиками і змістом, спільно виробленими учасниками спілкування. К. Герген і М. Фуко вважають, що ідея дискурсу пов'язує процес пізнання соціальної реальності з процесом дії, оскільки дискурс апелює до реально діючих категорій (текстам) [49].

Необхідно також розглянути такий чинник пізнавальної діяльності як соціальні цінності. Саме цінності є тим суб'єктивним фоном, який робить безпосередній вплив як на оцінки в процесі пізнання, так і на процес відбору інформації із задачею підтвердження власної ціннісної системи [7].

Отже, можна констатувати, що, заснована на цінностях система соціальних категорій безпосередньо впливає на картину соціального світу, що відбита в соціальному пізнанні. При цьому, в умовах стрімко мінливої реальності, індивід вимушений ухвалювати рішення на основі нестачі інформації і обмеженості часу для аналізу її. Такі розв'язання все більше базуються системі ціннісних категорій, а процес визначений Х. Тешфелом як «швидка категоризація» [227, с. 19].

Суб'єкт, що пізнає соціальну реальність, сприймає її, аналізуючи такі елементи-образи соціального світу, як суспільство, група, середовище, власне Я «свої», «чужі» і т. ін. Ця сторона пізнання тісно пов'язана з питаннями соціальної ідентичності, як механізму формування адекватних соціальних образів.

Резюмуючи, слід зазначити, що в процесі дослідження диференціації в сучасних умовах, необхідно позначити характерні риси, властиві соціуму в період трансформації. Трансформація являє собою категорію об'єктно-процесних змін, що викликають виникнення оновленої або нової структури, яка, як результат, викликає зміну вихідних елементів. В постсоціалістичних суспільствах трансформація відбувається, як правило, в соціальному і культурно-політичному вимірюваннях. Соціальне вимірювання відбиває ієрархічну складову, а культурно-політичне – спільність переконань, інтересів і культури. Новий тип суспільних відносин, що з'явився в постсоціалістичних країнах видозмінив систему соціальних інститутів і сприяв переходу до нової моделі історичного розвитку. Культурні процеси, пов'язані з новою моделлю розвитку є постсоціалістичною трансформацією. В результаті трансформації, суспільні, інституційні і культурні зміни значно вплинули на існування індивідів, сімей, домогосподарств. Соціальноінноваційний потенціал суспільства залежить від соціальної якості і діяльності певних шарів, володіючих достатньо відчутними економічними, політичними і культурними ресурсами. Можна назвати чотири головних сфери соціальноінноваційної активності: підприємництво, перебудування соціальних інститутів, оновлення ідеології і апробація нових форм самоорганізації. В суспільствах перехідного типу, трансформація інститутів серйозно позначається на соціальній структурі: відбувається інтенсивна зміна еліт, змінюються відносини власності і влади і перебудовується механізм соціальної стратифікації та диференціація. Ці сторони процесу соціальної трансформації важливо вивчати з урахування взаємозв'язку одним з одним. В процесі розгляду трансформаційної структури суспільства сегментний підхід є найпліднішим і застосовується для пояснення розвитку багатьох країн світу. Навіть суспільства, що на перший погляд здаються відносно гомогенними, виткані з елементів, що суттєво розрізняються і часто погано злагоджені. Виникнення відносно однорідних суспільств притамане для

постіндустріалізму. Проте, відмінність в положенні або диференціація суспільних груп набуває тут особливу значущість. Їхні різкі обриси визначають інші сторони соціального статусу.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ

2.1. Соціальна диференціація і стратифікація у філософії та суміжних областях знань

У недалекому минулому в соціальнофілософській літературі радянського періоду при розгляді питань соціальної нерівності використовувалися такі поняття, як «соціальна структура» «класова структура» «соціально-класова структура» «суспільні класи» «соціальні відносини», а поняття «соціальна стратифікація» не визнавалося взагалі. В той же час в наукових працях провідних західних філософів співіснували, співіснують і продовжують використовуватися і розвиватися як марксистські, зараз – постмарксистські, теорії класів, так і різні варіанти стратифікаційних концепцій [155, с. 124].

Поняття «соціальна стратифікація» застосовується в соціальній філософії для опису розподілу суспільства на шари або страти (англ. strata – шари, пласти), в результаті якого відбувається ієрархічне ранжування. В рамках соціальної стратифікації кожний шар в структурі суспільства виділяється на основі певної ознаки або ознак. Ці ознаки можуть бути національні, економічні, політичні, демографічні, соціальнопрофесійні та ін. Таким чином, кожна соціальна страта має певну якісну однорідність. В рамках теорій соціальної стратифікації розглядаються теорії соціального розшарування, структури, соціальної мобільності. При цьому у різних авторів в трактуванні терміну «соціальний шар» присутнє різночитання. Так, Ральф Даренфорф вважав, що страти відрізняються один від одного невеликими відмінностями, поступово переходячи один від одного вони утворюють ієрархічну структуру. Натомість, Пітірім Сорокін вважав, що об'єктом соціальної нерівності виступають чотири групи чинників: влада і

вплив, права і привілеї, обов'язки і відповідальність, соціальне багатство і потреба. Американськ учений Дж. Ленські бачить в основі соціальної стратифікації процес розподілу в соціумі трьох основних цінностей – влади, привілею і престижу. К. Девіс і У. Мур, розглядаючи соціальну стратифікацію під функціоналістською точкою зору, знаходили в ній об'єктивну необхідність суспільного існування і вважали, що розподіл індивідів по шарах відбувається відповідно до адекватного виконання ними своєї ролі в суспільстві [67, 219, 176].

Соціальна диференціація (дослівно з латин.-"відмінність") – визначається як процес розподілу соціальної цілісності (соціуму, системи) на складові частини або елементи (індивіди, групи). Соціальна диференціація відбиває неоднорідний і неоднозначний зміст структури суспільства (диференційована цілісність соціального організму) і є якимось звичайно необхідним станом суспільства, його взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів. Вона при цьому виступає як процес розділення соціуму, що відбувається в ході його розвитку і ускладнення. В процесі диференціації відбувається також розподіл цілого на відносно самостійні частини, припускається подальша інтеграція (об'єднання) цих частин. Елементи, щоз'являються в процесі диференціації, знаходяться в стані взаємовпливу та взаємозалежності, що приводить до появи нових ролей, статусів, інститутів із спеціалізованими функціями і зв'язками, і в такий спосіб створюють умови для ускладнення соціального організму. Тому диференціація виступає суттєвою закономірністю в процесі розвитку суспільства [14, с. 62].

На думку В.В. Радаєва, поняття соціальна диференціація охоплює відмінності, існуючі між макро-, мікрогрупами та індивідами не тільки по об'єктивних критеріях (демографічним, економічним, професійним і т.ін.), але й по суб'єктивних (поведінкові стереотипи, ціннісні орієнтації, стиль життя і т.ін.) [154].

Різноманітність підходів до аналізу і класифікації суспільних процесів породжує розмаїття трактувань в критеріях диференціації і схемах соціального життя. Г.Р. Ахтаямова виділяє декілька рівнів соціальної диференціації:

- положення індивіда визначається в рамках культурно-етичного, економічного, політичного або будь-якого іншого поля;
- положення індивіда або групи визначається по соціальному зрізу в декількох вимірюваннях;
- положення індивіда представлено у вигляді точки в системі накладення різних соціальних полів і дає найзагальнішу характеристику.

Динаміку процесів в соціальній системі визначають зміни, що відбуваються в самій системі, і відповідні їм переміщення, інтереси та політичні позиції індивідів і соціальних груп [14, с. 67].

К. Маркс і Ф. Енгельс знаходили безпосередній зв'язок між цивілізованістю суспільства і процесами соціальної диференціації, заснованою на розподілі праці і ставленні індивідів до власності. Вони відзначали, що "...рівень розвитку продуктивних сил нації виявляється найбільш наочно в тому, в якому ступені розвинутий у неї розподіл праці. Всяка нова продуктивна сила, – оскільки це не просто кількісне розширення відомих вже до того продуктивних сил (наприклад, обробка нових земель), спричиняє подальший розвиток розподілу праці" [126, с. 20].

Як економічну основу товарного виробництва вони розглядали суспільний розподіл праці, а як показника – існування різних форм власності. Отже, дійшовши до висновку, що рівень суспільного розподілу праці і характеристики форм власності визначає рівень розвитку суспільного життя. При цьому суспільний розподіл праці – показник не тільки соціальної диференціації, але й інтеграції суспільства.

М.С. Комаров, розглядаючи питання стратифікації суспільства, на прикладах первісних суспільств і сучасних комун, припускає можливість

існування соціальної диференціації без утворення системи стратифікації, виявленої в ієрархії соціальних позицій.

Звідси можна укласти, що стратифікація – всього лише одна з форм, окремий випадок соціальної диференціації, яка є могутнім стимулом для розвитку суспільства. В теоретичній основі дослідження стратифікації лежать критерії соціальної диференціації, такі, як рівень прибутків, освіта, етнічні, демографічні показники і т. ін. [100, с. 65].

Більш докладно принципи диференціації в контексті сучасного суспільства, що трансформується, розглядаються Т.І. Заславською [76]. В своєму дослідженні соціальної структури вона описує 3 шари (верстви) сучасного пострадянського суспільства. У складі верхнього шара виділяються п'ять груп, які мають суттєві відмінності по характеру і суспільній активності в трансформаційних процесах. Перша група це консервативна частина бюрократичної та військової еліти (високі державні урядовці, верхівка військових). Наступна група складається з олігархів, топ менеджерів фінансово-промислових груп і крупних підприємств. Далі представлена група верхівки політичних сил, що складається з колишньої радянської номенклатури, що володіє досить крупною власністю, але не має конструктивної програми реформ, що не має, і ліберальна еліта, що ратує за ринкові форми розвитку.

Середні верстви суспільства представлені трьома великими групами: середня ланка бюрократії, що складається з прихильників авторитарного державного регулювання всіх сфер життєдіяльності і, передусім економіки; представники середнього і малого бізнесу, а також менеджерів підприємств і професіоналів фінансової та комерційної сфери – риелтерів, брокерів і т.ін.; кваліфіковані фахівці, професіонали гуманітарного і технічного профілів [74].

Наймасовіші шари, що об'єднують в нашому суспільстві більшість населення – це базовий і нижній шари. Їхній склад неоднорідний, проте, тут можна також виділити три основних групи. В першу входять представники

радянської інтелігенції, що втратила свої позиції в процесі перебудови суспільства і не знайшла гідне місце в умовах ринкової економіки. До другої групи входять представники середнього шара, а також робітники, селяни і службовці, вимушені через різні обставини перейти з середнього шара в базовий. В третій групі знаходяться мало освічені і соціально недючі представники базового і нижнього шарів. Ця група достатньо велика, за різними оцінками, в неї входить до чверті населення. Ці люди не зуміли пристосуватися до нових умов, сприйняти індивідуалістичні цінності і не готові до самостійності і відповідальності за свою долю, орієнтовані виключно на державну підтримку [74, с. 135].

Окрім вищеназваних шарів і груп населення, С.А. Айвазян і С.А. Колеников виділяють в соціумі, що трансформується, так зване соціальне дно, в якому можна вичленувати дві великі соціальні групи. До першої групи належать люди, що ведуть часто примітивний спосіб життя, самоізолюються від суспільства і не приймаються ним, балансує на межі виживання, проте не є злочинцями. В другій групі присутні в основному представники кримінального світу [4, с. 31].

В.Г. Денісов підійшов до розгляду стратифікації суспільства з точки зору фундаментальної науки. Він описує державну стратифікаційну піраміду, яка ділить населення держави на великі взаємозв'язані фундаментально-функціональні блоки: основа або виробничий блок, блок захисту і нападу, блок управління і блок внутрішнього змісту. Принципи розподілу в блоках засновані на різних формах життєдіяльності людей і професійної приналежності – працівники фізичної праці, керівники, військовослужбовці і люди інтелектуальної праці, інженерно-технічний персонал, працівники культури і т. ін. В.Г. Денісов пропонує розділити державну стратифікаційну піраміду від вершини до підвалини на рівні частини і розглянути одну частину зсередини. Він виділяє чотири нерівномірних частини. Одна проходить уздовж підвалини піраміди і є його основою або виробничим

блоком. Друга частина піраміди розташувалася уздовж бічних сторін – блок захисту і нападу. Третій блок займає всю верхню частину піраміди блок управління. І четверта частина розмістилася всередині самої піраміди – внутрішній зміст [64].

Порівнюючи державну стратифікаційну піраміду В.Г. Денісова і стратифікаційну структуру суспільства Т.І. Заславської, можна побачити схожість у визначенні складу виробничого блоку, за В.Г. Денісовим – це представники фізичної праці, селяни, робітники, службовці, з описом базового шара – у Т.І. Заславської. При цьому знаходиться, у неї ж, в одній соціальній групі представники військової і бюрократичної еліти, у В.Г. Денісова розташовуються в різних блоках – захисту, нападу та управління.

Інтелігенція, духовенство, працівники культури, мова, історичні коріння, інститути соціальної сфери, наукоємке виробництво, інститути ідеології та ін. визначаються В.Г. Денісовим як внутрішній зміст стратифікаційної піраміди [64, с. 83].

Чи розглядаємо ми стратифікаційну структуру суспільства, чи державну стратифікаційну піраміду, насправді, сучасне суспільство являє собою безліч взаємоперехресних і взаємопроникаючих соціальнофункціональних ієрархій, що періодично утворюються для розв'язання певних завдань. Таким чином, в описах структури і компонентів суспільства, що трансформується, дослідники керуються різними гіпотезами відносно характеристик суспільної стратифікації, кожна з яких безумовно володіє науковою переконливістю, але не є достатньою для перебудови безумовної картини світу.

Відомий німецький соціолог Ральф Дарендорф відмічає, що «...навіть у суспільстві, що процвітає нерівне положення людей залишається важливим неминущим явищем... Звичайно, ці відмінності більше не спираються на пряме насильство і законодавчі норми, на яких трималася система привілеїв в

кастовому або становому суспільстві. Однак, крім більш грубих розподілів по розміру власності і прибутків, престижу і влади, наше суспільство характеризується безліччю рангових відмінностей – так тонких і в той же час так глибоко вкорінених, що заяви про зникнення всіх форм нерівності в результаті зрівняльних процесів можна сприймати, щонайменше, скептично» [62, с. 144]. Отож, приймаючи існування соціальної нерівності як неодмінну умову життєдіяльності соціуму, що відзеркалює політичну, економічну і культурну структуру суспільства, нас цікавлять відмінності, що встояли, як форми соціальної диференціації, які піддаються опису, поясненню їхнього характеру, історичної причинності.

Сутність і функції соціальної стратифікації в Україні.

Якщо відмінності між людьми визначаються різноманітністю статусів, позицій, ролей і відносин, то основною проблемою суспільства є впорядкування стосунків між індивідами і групами.

У феодальних державах нерівність носила становий характер, «свої» та «чужі» визначалися залежно від приналежності до стану панів-феодалів, вільних городян або підлеглих селян. При цьому національна або географічна приналежність не мали значення.

В епоху капіталізму і становлення ринкових відносин станова приналежність втрачає своє значення і основними характеристиками нерівності стають гроші і власність. Сучасні суспільства відрізняє співіснування декількох систем нерівності – влади, знання, власності.

Основним показником нерівності виступають не стільки об'єктивні або суб'єктивні ознаки індивідів і груп, скільки показники нерівного доступу їх до обмежених ресурсів споживання в суспільстві.

Для визначення суті та функції соціальної стратифікації нам необхідний докладний розгляд таких базових понять теорії соціальної нерівності як влада і власність. Поняття «влада» в даному випадку не рівнозначно поняттю «управління» і являє собою багатообразний феномен,

що має різні визначення у різних авторів. В.В. Радаєв і О.І. Шкаратан пропонують таке визначення: «Влада – це здатність соціального суб'єкту в своїх інтересах визначати цілі і спрямованість діяльності інших соціальних суб'єктів (безвідносно їхніх інтересів); розпоряджатися матеріальними, інформаційними і статусними ресурсами суспільства; формувати і нав'язувати правила і норми поведінки (встановлення заборон і розпоряджень); надавати повноваження, послуги, привілеї» [155, с. 103].

Отже, владні відносини передбачають ситуацію впливу одного суб'єкта на інший (або інші), який стає об'єктом його впливу. Для того щоб отримати можливість здійснювати цей вплив, суб'єкту необхідно мати доступ до розпорядження обмеженими ресурсами суспільства.

Поняття «власність» також має безпосередній зв'язок з ресурсами суспільства, оскільки це показник економічних відносин між учасниками виробничо-фінансових процесів, заснований на їхніх ставленнях до засобів виробництва. Форми власності в сучасному суспільстві можуть бути найрізноманітнішими: приватні, суспільні, колективні, державні і т.ін. Як правило, володіння власністю безпосередньо пов'язано з процесами розпорядження і певною управлінською діяльністю. В цьому випадку власність розкривається як процес володіння, розпорядження й управління [155, с. 163].

Звідси витікає, що в основі власності закладені владні відносини, а сама власність є однією з форм влади, в даному випадку – економічною. Власник власності посідає владне положення по відношенню до тих членів суспільства, які цієї власності не мають, але потребують її. Власність розділяє людей на власників і тих, хто не має засобів виробництва.

Епоха інформаційних технологій і процеси глобалізації сприяють зростанню й якісному ускладненню соціальної диференціації. Це пов'язано з тим, що розвиток технологій сприяє виникненню нових професій, що вимагають більшої кваліфікації та кращої освіти, що, однак, не означає

відмирання такої ж кількості професій, що вважаються застарілими, навпаки, спостерігається інтерес, що посилюється, до народних ремесел. Повертаючись до тенденцій, супутніх появі нових професій, слід зазначити, що освіта і підготовка роблять все більший вплив не тільки на стартові можливості індивіду, але й на все його подальше кар'єрне зростання, винагороду, рівень життя. Отже, освіта стає одним з основних чинників місцезнаходження в стратифікаційній системі [155].

Розглядаючи соціальну стратифікацію з точки зору функціоналізму, К. Девіс і У. Мур зазначали наступне: «Як ні дивно, головна функціональна необхідність, що пояснює універсальне існування стратифікації, пов'язана з тим, що будь-яке суспільство стикається з неминучою проблемою розміщення індивідів і стимулювання їх всередині своєї соціальної структури. Як функціонуючий організм, суспільство повинне якимсь чином розподіляти своїх членів по різних соціальних позиціях і спонукати їх виконувати обов'язки, пов'язані з цими позиціями. Отже, воно повинно гарантувати собі два різні рівні стимулювання: поволі порушувати у потрібних індивідів бажання посісти певне положення і вже у тих, що посіли дане положення, – бажання виконувати пов'язані з ним обов'язки» [68, с.167].

К. Девіс і У. Мур вважали, що не зважаючи на деяку стійкість такого суспільного устрою, завжди існує природний рух, що змінює ситуацію, – люди народжуються, старіють, вмирають. Тому їхня адаптація до нових позицій в суспільстві потребує організації і системи певних мотивацій. «Це однаково правильно як для системи, заснованої на конкуренції, так і для неконкурентної системи. Для системи, заснованої на конкуренції, велике значення має мотивація досягнення певного положення, для системи ж, заснованої не на конкуренції, велике значення має мотивація виконання обов'язків даного положення, але для всіх систем необхідні обидва типи мотивацій» [68].

Функціоналісти бачили проблему визначення місця в суспільстві в тому, що різні соціальні позиції вимагають від індивідів різних здібностей і є різними по важливості для існування суспільства і, відповідно, задоволенню (моральному і матеріальному) від цієї позиції. «...Це дуже і дуже важливо, хто і яке положення посяде. Це важливо не тільки тому, що деякі соціальні позиції за природою своє більш приємні, ніж інші, але також і тому, що деякі з них вимагають особливих талентів або спеціального навчання, а деякі функціонально більш важливі, ніж інші» [68, с. 175]. Для того, щоб регулювати відповідальність за виконання індивідами своїх обов'язків, суспільство потребує певного набору стимулів і в системі розподілу їх, відповідно важливості займаних позицій. Отже, причиною виникнення соціальної стратифікації К. Девіс і У. Мур вважають систему винагороди та її розподілу.

До видів винагороди функціоналісти відносять предмети засобів існування, комфорту, розваги і всілякі засоби для задоволення відчуття власної чесноти і самовираження. Ці винагороди диференціюються відповідно до займаної позиції індивіду.

Винагороди є невід'ємною частиною соціальної позиції, як би додаються до неї у вигляді прав або супутніх благ. «Часто права, а іноді супутні блага функціонально пов'язані з обов'язками, властивими даній соціальній позиції. Якщо права і супутні блага, властиві різним соціальним позиціям, і суспільство повинні бути нерівними, то і суспільство, як наслідок, має бути стратифікованим, тому що це і є саме те явище, яке ми позначаємо терміном стратифікація. Отже, соціальна нерівність є тим засобом, що неусвідомлено розвивається, за допомогою якого суспільство забезпечує висунення на найважливіші позиції найкомпетентніших осіб...» [68, с. 177].

У такий спосіб К. Девіс і У. Мур позначили базові ідеї стратифікації:
- певні позиції в соціумі є функціонально більш важливими, ніж інші;

- далеко не всі члени суспільства володіють здібностями, що дозволяють виконувати деякі відповідальні функції;
- для того, щоб стимулювати здатних і обдарованих індивідів брати на себе відповідальність, виконувати складні завдання, прагнути самоудосконалюватися, суспільству необхідно надавати їм певні блага, недоступні для інших;
- нерівний доступ до благ визначає нерівний престиж і пошану, а звідси і різні позиції в стратифікаційній ієрархії;
- стратифікація може розглядатися як нерівність, інституалізована суспільством, оскільки поєднує в своїй основі показники престижу і пошани в з'єднанні з показниками прав і переваг індивіду;
- соціальна стратифікація може характеризуватися по цих ознаках в будь-якому суспільстві.

Реалії сучасного життя часто спростовують ідеї, запропоновані функціоналістами. Здібності індивідів, талант і затрачена праця далеко не завжди відповідають займаній позиції і можливостям користуватися тяжкодоступними благами суспільства. Тому сучасні вчені спростовують існування механізмів «справедливого розміщення людей відповідно здібностям» (за К. Девісом і У. Муром) визнаючи при цьому як базові категорії нерівності – функціональність власності та влади [68, с. 165].

Розглядаючи питання соціальної нерівності необхідно враховувати й інші теорії, зокрема, теорію соціально-економічної неоднорідності праці. При вивченні нерівності з ієрархічної точки зору не можна обминати увагою той факт, що існують якісно незрівнянні види праці (теслер і художник, співак і торговець і т.ін.) і ці види праці мають різну значущість для суспільства і, відповідно, різну соціальну оцінку. В системі суспільної організації праці групи, що займаються певною за характером діяльністю, посідають різні позиції. Суспільству треба стимулювати ці групи до їхнього закріплення за певний вид праці відповідною оцінкою їхньої трудової діяльності. Для цього

суспільства необхідне створення стимулів, спонукаючих до певного виду праці і відновлення здібності до цієї праці. При цьому створення стимулів є головним. Зокрема, цілий ряд позицій в суспільній системі, які безпосередньо впливають на характер і життєдіяльність суспільства (державні керівники, воєначальники, вчені) вимагають спеціального конкурентного відбору кандидатів, найздатніших до такого роду діяльності. Звідси витікає, що кількість «вакантних» позицій завжди значне менше числа наявних кандидатів, і ці позиції надають малодоступні блага і можливості, що підвищує їхню суспільну оцінку.

Соціально-економічна неоднорідність розділяє види праці по цілій низці характеристик класифікує їх на наступні види: розумовий і фізичний, творчий і стандартизований, організаторський і виконавський, кваліфікований і некваліфікований і т.ін. Якщо в основі соціальної нерівності лежить процес закріплення за певні види діяльності різних груп індивідів, то соціально-економічна неоднорідність є не тільки наслідком, але й причиною соціальної нерівності.

Виконання різних за характером і складністю видів трудової діяльності вимагає різних характеристик від тих груп людей, які цією діяльністю займаються. Це – відмінності в потенціалі індивідів: різний рівень кваліфікації; фізичні і психічні можливості – здоров'я працездатність, талант; різні особисті характеристики – цінності, інтереси, орієнтації. В результаті відмінностей в потенціалі відбувається нерівний внесок у суспільне виробництво, а звідси і нерівні економічні результати [155, с. 169].

Проте ця ситуація не є кризовою для суспільства, оскільки, крім соціально-неоднорідної праці, у різних індивідів спостерігаються і соціально неоднорідні потреби (не всі мають потребу керувати державою, бути вченими і т.ін.). Це приводить суспільне життя до певної збалансованості.

Слід зазначити, що, крім виробничої діяльності в житті індивіда існує ще і позавиробнича діяльність. До неї належать такі аспекти життєдіяльності,

без яких неможливе відтворення індивідів, здатних до виконання закріплених за ними суспільно-диференційованих функцій. Тому позавиробничу діяльність людини ще іменують соціально відтворюючою. До цієї діяльності належить і демографічне відтворювання, виховання дітей, пізнання і розвиток, освітня діяльність. Всі перелічені види діяльності є постійними, масовими, такими, що зберігаються в тих або інших варіантах в будь-яких суспільних змінах і властиві суспільством будь-якого виду. Соціальновідтворююча діяльність безумовно є базовою для відтворювання груп певного виду праці.

Представники одного роду діяльності, як правило, утворюють соціальну групу, відмінну цілою низкою характерних ознак, що включають не тільки рід діяльності, але й специфічні особливості в потребах, поведінці і споживанні. У тому випадку, коли подібні групи виробляють власні цінності і норми, розміщуючи індивідів, їхніх складових за принципами ієрархії, такі групи називаються соціальними шарами. Такі соціальні шари спостерігаються в сучасних постіндустріальних суспільствах.

Отже, виникнення нового роду діяльності є основою для формування нового соціального шару і приводить до трансформації суспільної структури, вносячи зміни в попередню систему суспільного обміну.

Констатувати появу нового соціального шару можна лише тоді, коли його рід виробничої діяльності стає життєво необхідним для існування суспільства, а індивіди, що входять до нього, набувають специфічні потреби, знаходять можливості для того, щоб їх задовольнити, і починають стійко функціонувати в своїй діяльності. Окрім цього, індивіди виробляють характерні специфічні риси позавиробничої діяльності, власні норми і цінності.

Розглядаючи співвідношення соціальних шарів, що склалися, та їх рід діяльності в динаміці життєдіяльності суспільства, можна констатувати наступне. Технологічні й економічні позиції професій, характерних для

представників даного шару, схильні до змін в основному унаслідок розвитку технологій і появи нових професій, які вносять коректування в систему суспільного обміну, що вимушує привласнювати нові технологічні ролі існуючим професіям. Незважаючи на зміни, що відбуваються з позиціями професій, позиції соціального шару в стратифікаційній ієрархії залишаються незмінними і відносно стабільними в порівнянні з професійними. Така динаміка віддзеркалює характерні риси еволюційного процесу соціальних шарів суспільства.

Вищезазначений розгляд стратифікації з точки зору теорії соціально-економічної неоднорідності праці не знаходиться в суперечності з баченням функціоналістів, оскільки і в тому і в іншому випадку в основі стратифікації лежить ідея розподілу праці, що розвинена ще К. Марксом, Ф. Енгельсом, Е. Дюркгеймом і ін. Різниця від марксистського бачення є та, що в даному випадку розподіл праці відокремлений від супутніх йому у К. Маркса насильству, експлуатації і боротьби класів.

Нерівність на основі розподілу праці могла б претендувати на домінуючий показник диференціації індивідів і соціальних груп в постіндустріальних суспільствах, коли б не значна частина суспільства (іноді й переважаюча), яку не можна детермінувати по ознаках зайнятості. Йдеться про соціальні групи пенсіонерів, дітей, учнів, непрацюючих і пр.). Визначення місця цих соціальних груп в стратифікаційній ієрархії є серйозним завданням для стратифікаційної теорії.

В сучасній науці представлена велика кількість різних стратифікаційних моделей, які виділяють інші критерії ранжування як визначальні. Причиною такого підходу є та, що відмінності в культурах та економічних відносинах сприяють створенню різних типів стратифікації. Ці стратифікаційні системи ні в якому разі не суперечать один одному, а в деяких випадках співіснують в рамках одного суспільства і взаємодіють в ньому.

Існуючі моделі стратифікації спираються на різні підходи у виборі основоположних ознак диференціації суспільства. Пропонується виявляти соціальні групи на підставі інтересів, ментальності, способу життя, потреб і т.ін. Ці моделі мають певну переконливість, оскільки вони точно відзеркалюють різні зрізи ієрархічних структур, або служать описом деяких субсистем суспільства. П. Сорокін охарактеризував їхню значущість у такий спосіб: «В будь-який момент історії ми знаходимо солідаризування і антагонізацію не по одному фронту, а водночас по багатьох фронтах» [176, с.114].

Розглянемо деякі стратифікаційні моделі.

Важливе значення в епоху постмодернізму в умовах постіндустріальних, інформаційних суспільств набуває культурно-статусна стратифікація. На відміну від вертикально структурованої стратифікації на підставі приналежності власності і обладання владою, в культурно-статусній моделі ми спостерігаємо горизонтальний розподіл на основі різноманітності ціннісних уявлень та їхньої рівноваги. Культурно-статусна модель припускає на увазі присутність культурної і ціннісної різноманітності в суспільстві, рівноправне положення різнорідних культур і відповідних їм форм і способів поведінки людей. За ознакою культурної приналежності утворюються статусні групи, що володіють загальними ціннісними орієнтаціями і схожі за стилем життя. Проте дослідження культурностатусних груп являє собою певну проблему через широту охоплення культурної складової, яка присутня практично у всіх аспектах життєдіяльності суспільства [155].

Наступна модель стратифікації ґрунтується на розподілі на територіальні спільноти та соціальні організації. Вона розглядає розподіл суспільства в розрізі макро- і мікрорівнів, таких, як територіальні спільноти та підприємства. Вивчаючи макроструктури суспільства в контексті стратифікації, виділяються великі соціальні групи, часто звані класами. Ця ж модель має на увазі трансформацію зв'язків, взаємодій і залежностей під час

переходу від макрорівня до інших, більш низьким рівням соціальних відносин.

Макрорівнева стратифікація припускає розподіл суспільства на територіальні спільноти, які визначаються як великі соціальні групи людей, що мешкають на одній території і об'єднані системою соціальних, економічних, політичних і культурних зв'язків, оформлених інституційно, що утворює цілісну одиницю (як то державу, область, місто, селище і т. ін.). В рамках територіальної спільноти присутня внутрішня диференціація, оскільки там спостерігається розмаїття класових, професійних, статусних і ін. відмінностей. Проте внутрішня диференціація не виключає наявності специфічних соціальних інтересів і рис, що об'єднують індивідів в територіальну спільноту. Такими специфічними рисами можуть бути традиційні форми дозвілля і трудової діяльності, соціальний склад населення, традиції сімейного устрою і т.ін.

Територіальна спільнота несе найважливіше функціональне навантаження в області відтворення, збереження і передачі цінностей і норм традиційних і самобутніх для культури даної територіальної спільноти. Цей процес здійснюється за допомогою міжпоколінної спонтанної передачі інформації та культури, що відбувається не тільки в рамках сім'ї, але й всієї територіальної спільноти (т.зв. «традиції малої вітчизни») в процесі соціалізації індивіда.

Наступні за розміром групи розташовуються вже в рамках територіальної спільноти і диференціюються за способом життя, відбиваючи багатогранність культурних традицій і поведінкових стереотипів. Групи, зформовані за способом життя, не відповідають соціальним шарам, виділеним на підставі соціально-економічної неоднорідності праці. Групи, об'єднані за способом життя, формуються на основі таких чинників як середовище соціалізації й інститути професійного відтворення.

Варто також звернути увагу на класову модель стратифікаційного аналізу, яка найбільш характерно представлена Е. Гідденсом, в роботі «Соціологія», в розділі «Стратифікація і класова структура», де розглядається стратифікація в сучасних західних суспільствах [50].

В трактуванні Е. Гідденса, класи є окремим випадком стратифікації та допоміжним поняттям для опису основних соціальних груп в структурі суспільства. При цьому на відміну від марксистської теорії класи не знаходяться у взаємному протистоянні, а ранжуються ієрархічно – низький, середній, вищий. Причина тому закладена загалом у низці чинників, що роблять класовий розподіл одним з видів стратифікації. Перш за все, це розмаїття форм нерівності, коли, приміром, станова і кастова системи не вписуються в класовий дискурс. Крім того, в сучасних суспільствах спроби виділення класів на підставі чітких характеристик часто виявляються безуспішними внаслідок розмитості між класами. І нарешті, існує цілий ряд суспільств (державно-соціалістичних), в яких практично відсутні верхній і нижній класи, що робить неможливим розгляд стратифікаційної структури з позиції класів, а навпаки, примушує задуматися про культурно-статусний або інший вигляд соціальної стратифікації.

Завершуючи огляд різних концепцій у розгляді проблем соціальної нерівності, можна резюмувати, що соціальна стратифікація є узагальнюючим поняттям для вивчення, розуміння і аналізу цілого ряду суспільних відносин, що стосуються розподілу влади і обмежених суспільних ресурсів, власності, питань статусу і престижу.

Які ж системні параметри соціальної стратифікації? Поняття «шар», «клас», «страта» в соціальній філософії застосовують по відношенню до стабільно існуючих і здатних до відтворювання спільнот або соціальних груп, об'єднаних загальним добром соціальних рис, настанов і характеристик. Стратифікаційній системі в деяких випадках властиве спадкоємство позицій. Воно спирається на те, що не всі індивіди, що

володіють необхідною освітою і здібностями мають рівні шанси посісти високі позиції в суспільстві.

Що стосується системних властивостей, притаманих стратифікації, то перш за все це її соціальність. Хоча демографічні і біологічні характеристики часто присутні в доборі показників, об'єднують індивідів в соціальні шари, ці характеристики ніколи не бувають основними або єдиними і не пояснюють присутності тих або інших індивідів в різних шарах суспільства. Біологічні ознаки можуть впливати на пануюче або підлегле положення в суспільній структурі тільки в тому випадку, коли вони присутні в системі соціальних цінностей, настанов і відносин.

Соціальність стратифікації виражається в тому, що в будь-якому суспільстві блага і ресурси розподіляються на підставі норм і правил ухвалених даним суспільством. Як правило, ці норми відбивають інтереси еліт, а велика частина населення вважає їх прийнятними для себе, погоджуючись із загальноприйнятими правилами, навіть у разі отримання мінімальної кількості благ. Крім того, виявом соціальності стратифікації стає безпосередній зв'язок стратифікації з найрізноманітнішими суспільними інститутами. Це інститути економіки, політики, сім'ї, освіти і т.ін.

Ще однією соціальною характеристикою стратифікації є її традиційність. Нерівність положення індивідів, що належать до різних соціальних груп спостерігається протягом всієї історії людства, що говорить про її універсальність. При цьому, слід зазначити, що стратифікація, незважаючи на свою універсальну суть, в різні періоди історії і в різних суспільства мала різну форму. Також визнання універсальності стратифікації не означає того факту, що вона може бути оптимально ухвалена для оцінки даного конкретного суспільства.

Важливо відзначити, що диференціація входить до сфери регулювання суспільного устрою, здійснюваного державою (точніше його елітами), з метою оптимального розподілу ресурсів і коректування економічного та

соціального відтворювання. Диференціація є процесом, що визначає характер стратифікації як системного елемента соціальної організації.

В історії суспільства зміни системи стратифікації здійснювалися як революційним так і еволюційними шляхами. Проте, революційний шлях, як правило, виявлявся більш руйнівним для суспільства загалом. Еволюційна ж трансформація є більш виправданою, особливо в суспільствах складного типу, з багатогранною технологічною й економічною структурою. Вважається, що, звичайно, стратифікація виражає цінності груп людей, що стоять у влади [155]. Однак, ми вважаємо, що більш коректним було б визначення, що стратифікація як сфера регулювання виражає уявлення еліт (груп, що перебувають при владі) про оптимальні цінності і розумний розподіл ресурсів для даного суспільства. При цьому в реальності вона відзеркалює існуючу економічну і культурну ситуацію, адекватну даному витку суспільного розвитку.

Важливим кроком для соціальної філософії була відмова від ранньосоціологічних трактувань стратифікації як деструктивного феномену, негативно впливаючого на розвиток суспільства. Визнання стратифікації як історично зумовленого явища, що виконує найважливіші функції в життєдіяльності суспільства відкриває можливості наукового аналізу, що пояснює місце і функції стратифікації в суспільному житті. Таким чином, соціальна філософія йде з пропагандистської площини оцінних думок до наукового аналізу реальних причин, умов, місця стратифікації в житті суспільства, а також способів її регулювання.

Коли йдеться про розвинене суспільство постмодерну, можна констатувати, що тут є велика кількість і розмаїття соціальних шарів, що мають невелику соціальну дистанцію між собою, високий рівень мобільності, незначний склад низького шара, розвиток технологій і постійне підвищення змістовності трудової діяльності, високий рівень соціальної захищеності, що прибирає багато причин соціальних конфліктів. Мається на увазі, що в

подібному суспільстві створені сприятливі умови для такої моделі соціальної взаємодії, при якій всі шари суспільства зможуть безконфліктно співіснувати, зберігаючи при цьому високі темпи розвитку економіки. Ця модель ураховує конфлікти між соціальними шарами в основному тільки з економічної точки зору, тому вона не може відповідати реальній ситуації. Як було сказано вище, нерівність визначається не тільки і не стільки на підставі володіння власністю, а суспільний устрій зможе лише тоді бути досконалим, коли буде ураховувати більшість причин соціальної диференціації.

Типи стратифікаційних систем.

В сучасній літературі в спробах виробити універсальну концепцію розглядається безліч критеріїв стратифікації. Кожний з цих критеріїв передбачає власні методи визначення ступеня, характеру і форми соціальної нерівності. Стратифікаційна система являє собою об'єднання характеру соціального розшарування і засобів його твердження.

Коли заходить мова про основні типи стратифікаційних систем, звичайно, дається опис кастової, рабовласницької, станової і класової диференціації. При цьому ототожнювати їх з історичними типами суспільного устрою, спостережуваними і сучасні світом або як такі, що вже безповоротно пішли в минуле. Сучасні науковці, В.В. Радаєв і О.І. Шкаратан зробили спробу узагальнити та систематизувати різноманітні підходи та створити універсальну стратифікаційну типизацію. Згідно їх теорії, будь-яке конкретне суспільство полягає з комбінацій різних стратифікаційних систем і безлічі їхніх перехідних форм. Тому вони говорять про «ідеальні типи» навіть тоді, коли використовують елементи традиційної термінології, хоча намагаються виділяти саме такі типи, які мають широкі підстави в історії різних суспільств [155].

Б.В. Радаєв і О.І. Шкаратан розглядають дев'ять типів стратифікаційних систем, які можуть бути використані для опису соціального організму, а саме: фізико-генетична; соціальнопрофесійна; рабовласницька; класова;

кастова; культурно-символічна; станова; культурно-нормативна, етакратична.

В основі першого типу – фізико-генетичної стратифікаційної системи лежить диференціація соціальних груп за біологічними і соціальнодемографічними ознаками (статі, віку і наявності певних фізичних якостей). Нерівність затверджується в даному випадку існуванням загрози фізичного насильства або його фактичним застосуванням, а потім закріплюється в звичаях і ритуалах.

Другий тип стратифікаційної системи – рабовласницький. Цей тип також заснований на прямому насильстві. Проте нерівність тут детермінується не фізичним, а військово-юридичним примушенням. Соціальні групи розрізняються за наявністю або відсутністю цивільних прав і прав власності. Причому положення це частіше за все передається в спадщину і у такий спосіб закріплюється в поколіннях.

Третій тип стратифікаційної системи – кастовий. Основу його складають етнічні відмінності, вони, в свою чергу, закріплюються релігійними ритуалами.

Четвертий тип представлений становою системою стратифікації. В цій системі групи розрізняються юридичними правами, які, в свою чергу, жорстко пов'язані з їхніми обов'язками і знаходяться в прямій залежності від цих обов'язків.

Певна схожість із становою системою простежується в п'ятому типі етакратичної системи (від французького та грецького — «державна влада»). В ній диференціація між групами відбувається, передусім, по їхньому положенню у владних ієрархіях (політичних, військових, господарських), по можливостях доступу до розподілу ресурсів і по тих привілеях, які ці групи здатні одержувати від своїх владних позицій.

Глибина і характер диференціації, що виражені широтою владних повноважень, в етакратичній системі контролюються державною

бюрократією. Етакратичну систему відрізняє відсутність формального спадкоємства позицій у владі і відносна свобода членів суспільства. Авторитарний характер державного правління тільки посилює етакратичну систему.

Далі йде шоста, соціальнопрофесійна стратифікаційна система, про неї говорилося вище.

Сьомий тип представлений найпопулярнішою класовою системою.

Ще дві стратифікаційні системи. Одну з них можна умовно назвати культурно-символічною. Диференціація виникає тут з відмінностей доступу до соціально значущої інформації, нерівних можливостей фільтрувати й інтерпретувати цю інформацію, здатності бути носієм сакрального знання (містичного або наукового).

Існує думка, що для доіндустріальних суспільств більш характерне теократичне маніпулювання; для індустріальних – партократичне; а для постіндустріальних – технократичне.

Останній, дев'ятий тип стратифікаційної системи слід назвати культурно-нормативним. Тут диференціація побудована на відмінностях пошани і престижу, що виникають з порівняння способів життя і норм поведінки, яких додержуються дана людина або група. І це торкається не тільки відособлення еліти, але і диференціації всіх середніх і низьких шарів [155].

Вищезазначені системи стратифікації можна розділити на дві великі групи, що розрізняються по спадкоємству або неспадкоємству своїх позицій в суспільній системі. Так до першої групи (спадкоємство) належать рабовласницька, станова, кастова. Решта систем не дають формального права спадкоємства статусів. Йдеться саме про формальне право спадкоємства, закріплене юридично, тому що еліти будь-яких стратифікаційних систем так або інакше прагнуть закріпити своє положення і передати його в спадок різними доступними засобами.

Суспільна позиція в соціальнопрофесійних, культурно-символічних і культурно-нормативних системах часто передається за допомогою освіти і виховання, передачі досвіду і майстерності, кодексів поведінки. Треба зазначити, що одноосібно стоїть фізико-генетична система. Спадкоємство в ній відбувається часто і не в результаті якихось соціальних механізмів, а тільки біологічно.

Всі вищеперелічені дев'ять типів являють собою виключно теоретичну спробу типізувати системи стратифікації. В житті кожне суспільство містить ознаки, або комбінацію ознак декількох або всіх типів систем, які доповнюють і зумовлюють один одного, з часом міняючись місцями [155, с.133].

Ми вважаємо, що дев'ять типів стратифікаційних систем В.В. Радаєва і О.І. Шкаратана доволі повно та докладно описують природу процесів диференціації суспільства. Проте, треба зазначити, що деякі аспекти розшарування суспільства було виявлено недостатньо. Зокрема, виникає питання, наскільки правомірно застосовувати вищеперелічені стратифікаційні типи для опису таких суспільств, як сучасні комуні або екопоселення. Певним недоліком такої типізації вважаємо ієрархічність та переважну лінійність зв'язків у суспільних системах, що моделюються даною теорією.

Процеси диференціації в суспільній системі врівноважуються існуванням інтеграційних тенденцій. Проблема якісних характеристик суспільного устрою лежить в мірі присутності цих процесів і тенденцій. Так, коли в суспільстві переважають інтеграційні тенденції, воно перебуває в стані стабільності і стійкості, система, при цьому, характеризується як єдність у різноманітності [78, с. 7]. Якщо ж, через різні причини, дезінтеграційні процеси в суспільстві починають превалювати, то соціальна система потрапляє в низку потрясінь і криз. Одним з результатів таких процесів стає фрагментація суспільства.

Никлас Луман в своїй роботі «Диференціація» використовує поняття сегментарного суспільства на прикладі примітивних суспільств, що не мають глибоко розгалуженої внутрішньої диференціації. За основні характеристики таких суспільств Н. Луман вважає відсутність органічних взаємозв'язків між своїми складовими і існуванням суспільства як деякого специфічного цілого, в якому «сегментарна диференціація виникає завдяки тому, що суспільство ділиться на принципово рівні приватні системи, які створюють один для одного зовнішні світи» [185, с. 52].

Сучасний український науковець, М. Шульга, висуває гіпотезу, що кризові явища в суспільстві стимулюють спрощення і деградацію системи. Це виявляється в зниженні якості системи до рівня вихолощеного цілого, елементи якого стають невзаємозв'язаними фрагментами [78]. Фрагменти, в цьому випадку, виступають відмінною від елементу складової суспільства, яка не має органічних зв'язків з цілим і проявляє тенденції автономії, а то і повної самостійності в системі. Фрагменти стають чужорідними утвореннями по відношенню до системи і руйнують її зсередини. У фрагментованому суспільстві характер зв'язків між фрагментами, на відміну від органічних зв'язків між елементами, скоріше механічний і варіюється в діапазоні від слабких ситуативних зв'язків до повного протистояння. Відповідно, коли процеси диференціації суттєвий переважають над інтеграційними тенденціями, коли система починає розпадатися на фрагменти, локальні зв'язки між окремими елементами стають сильнішими, ніж між елементами суспільної системи, загалом – суспільний устрій опиняється на межі розпаду.

Основними умовами, що сприяють виникненню фрагментації суспільства, М. Шульга називає твердження в соціумі кардинально різних ціннісних систем, різних оцінок його історії і, відповідно, конфлікт різних символів (міфів, героїв) [78]. Крім того, фрагментацію суспільства супроводжують збої у функціонуванні соціальних інститутів, які об'єднують його в ціле і ослаблення державних інститутів.

Фрагментоване суспільство повною мірою можна назвати суспільством з проблемною, ослабленою цілісністю. Воно відрізняється втратою орієнтирів в своєму історичному русі, а також відсутністю стратегії розвитку, що розділяється більшістю членів суспільства. У сучасній літературі ми зустрічаємо цілий ряд визначень суспільств з проблемною цілісністю: «розколоне суспільство», «розділена держава», «суспільство, що не відбулося».

В умовах руйнування соціальних інститутів, розмивання соціальних норм, втрати об'єднуючих соціальних цінностей та ідей, суспільство стає на шлях фрагментації. С. Хантігтон, у своїй роботі «Труднощі звикання...» відносить Україну до розряду «розділених держав»: «Я охарактеризував би Україну як розділену державу, як країну з невизначеною ідентичністю...» [54, с. 185].

Як було сказано вище, процес фрагментації суспільства відбувається в умовах руйнування соціальних інститутів, розмивання соціальних норм, втрати об'єднуючих ціннісних орієнтирів. У ситуації розпаду соціальної системи і дезорганізації суспільних зв'язків, соціальні елементи перероджуються в соціальні фрагменти. Слід зазначити, що в соціальних фрагментах зберігаються і відтворюються певні норми і цінності, проте, вони сприймаються лише окремими частками соціуму і мають локальний характер (регіональний, соціально-статусний, етнічний, релігійний і т. д.) Фрагментація приводить або до втрати суспільством своєї суб'єктивності або до радикального оновлення. У будь-якому випадку відбувається зміна типу суспільної системи. Н. Луман таким чином охарактеризував цей процес: «При виняткових обставинах дестабілізуючі чинники можуть ставати до такого ступеню нормальними, що починає вимальовуватися нова форма стабільності з ранішої форми диференціації походить нова. У теорії систем таку зміну форми стабільності системи називають ще й катастрофою» [185, с.31].

Таким чином, приймаючи існування соціальної нерівності як неодмінну умову життєдіяльності соціуму, що відображає політичну, економічну і культурну структуру суспільства, нас цікавлять сталі відмінності як форми соціальної диференціації, які піддаються опису, поясненню їх характеру, історичної причинності, а також ті якісні характеристики, яких набуває суспільний устрій внаслідок розбалансованості процесів диференціації.

В працях таких класиків соціології, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Зіммель, П. Сорокин і ін., ми знаходимо розгляд проблем, що мають відношення до предмету соціальної філософії. Це і детермінація соціального як "роду буття" в оточуючій нас дійсності, безпосередня участь у філософських дискусіях детерміністів та індетерміністів, номіналістів і реалістів, матеріалістів та ідеалістів і т.ін. З іншого боку, у "Філософії історії" Гегеля, в "Курсі позитивної філософії" О. Конта, в "Економічно-філософських рукописах" К. Маркса, у "Вступі до філософії історії" Р. Арона, в "Критиці діалектичного розуму" Ж.-П. Сартра, у філософських працях К. Поппера, Е. Фромма, Ю. Хабермаса, в працях багатьох інших мислителів-філософів ми бачимо розгляд тих проблем, які традиційно стосувалися області загальної теоретичної соціології.

Зважаючи на вищевикладене, актуальним стає ставлення сучасної науки до подібного наочного поєднання або перетину предметів і вплив цього поєднання на розвиток наукової думки.

Існує різне ставлення вчених до цього питання. Деякі вважають, що соціальна філософія є абсолютно відмінною від теоретичної соціології. Це, перш за все, стосується до зиммелевського розуміння соціології. Вони віддають філософії проблему соціальної цілісності та цілу низку питань, що витікають звідси Все те, що не входить в рамки вивчення соціальних груп.

Прихильники «валюативної» філософії дотримуються подібної думки. Вони вважають, що соціальна філософія не має відношення до соціології, в

область інтересів якої має входити весь комплекс вивчення суспільства й історії, що не входить в рамки ціннісних рефлексій з цих питань.

Проте, цілий ряд видатних вчених не вважав і не вважає, що в наочному перетині філософії і соціології криється деструктивна ситуація для науки. Так, Пітірім Сорокін вважав, що всяка серйозна соціологія "філософська", а всяка неспекулятивна філософія суспільства неминуче включає соціологічний матеріал і соціологічні підходи. Він вважав, що соціальна філософія вбирає їх в себе і органічно переробляє, перетворюючи на власні [176].

Раймон Арон, в своїй праці «Етапи розвитку соціологічної думки», називає сімох видатних учених, з якими зв'язані основні етапи розвитку соціологічної науки. Це – Ш.-Л. Монтеск'є, О. Конт, К. Маркс, А. де Токвіль, Е. Дюркгейм, В. Парето і М. Вебер. "Ці портрети – портрети соціологів або філософів? Не будемо про це сперечатися. Скажімо, що йдеться про соціальну філософію відносно нового типу, про спосіб соціологічного мислення, відмінний науковістю і певним баченням соціального, про спосіб мислення, що отримав розповсюдження в останню третину ХХ століття" [11, с. 26].

Зважаючи на різні позиції і думки, можна з упевненістю констатувати, що сьогодні соціальну філософію і соціологію об'єднує тенденція розуміння суспільства як системи, цілісності, не зводиться до суми своїх частин. В цьому відмінність фундаментального підходу від приватних соціальних наук, які розглядають окремі частини цілого їхню внутрішню структуру, принципи життєдіяльності і розвитку. Загальні підходи в розумінні суспільства і суспільних процесів ні в якому разі не означають повну ідентичність і дублювання соціології і соціальної філософії. Зокрема, в область інтересів соціальної філософії як науки про загальне входить розгляд суспільства як такого, в контексті його універсальних зв'язків і станів, розуміння суті соціального. Суспільний устрій розглядається в контексті розуміння

цілісності світу, що включає в себе підсистему соціального. В той же час, соціологія вивчає загальні властивості соціальної організації, її історичні типи і окремі суспільства. В цих напрямках наукою проводиться системний аналіз, що включає структурний, функціональний і динамічний аспекти [135, с. 53].

Було б некоректно включати в наочні завдання філософської думки аналіз специфічних особливостей конкретних суспільних устроїв або динаміки певних соціальних процесів. Ці питання входять в компетенцію соціології, що вивчає об'єкти такого рівня і принципи розвитку конкретних суспільних одиниць. Соціальна філософія, навпаки, діє на рівні осмислення соціуму як субстанції всесвіту.

Соціологія вивчає закони побудови і функціонування конкретних суспільств, їх типологію, що історично склалася, і соціокультурний розвиток. На відміну від історичної науки, соціологію цікавить аспект не події, а типізація соціальних структур і форм їхнього розвитку з метою формалізації законів, що впливають на рух конкретних суспільств.

Проблемний перетин соціології і соціальної філософії виникає, коли соціологія виходить на загальносоціологічний рівень узагальнень і йде від конкретної соціології в соціальнофілософську сферу. При цьому соціальна філософія не обмежується загальними властивостями соціального устрою поза реалій і конкретики суспільного розвитку. Визначення і вивчення родових властивостей суспільного устрою не відбувається поза його конкретних історичних форм, також як аналіз загального не суперечить спостереженню за окремі його вияви. Так в діалектиці розглядаються форми прояву загального в частковому, в якому і за допомогою якого існує загальне.

Отже, соціальна філософія, вивчаючи «суспільство взагалі», звертається також і до розгляду конкретних соціальних одиниць з метою виявлення і аналізу розвитку соціальної системи. Досліджуючи суспільство в різних його рівнях, соціальна філософія спирається на історію, як

самостійний об'єкт вивчення. Наскрізною науковою темою, що об'єднує філософські знання про всесвітній універсум і соціологічні знання про реалії суспільного буття, є аналіз «суспільства взагалі». Ця тема синтезує соціологічне і філософське знання в перетині вищого рівня соціологічного узагальнення з нижчим рангом філософської рефлексії [135, с. 96].

Отже, можна підсумувати наступне. Трансформація соціальної структури супроводиться процесом диференціації (дезінтеграції), розширяється простір соціального конфлікту і помітно активізуються окремі соціальні групи і з'являються нові, що просуваються до повного панування. На тлі тенденції до соціальної диференціації, що зростає, в українському суспільстві треба виділити тенденцію соціальної поляризації. На базі сучасних уявлень про критерії і закономірності стратифікації в українському суспільстві можна виділити шари і групи, що диференціюються не тільки соціальним статусом, але й місцем в соціально-трансформаційному процесі. Головним і найхворобливішим елементом соціальної диференціації є майнова нерівність груп і шарів. Воно стає виразом інших соціальних нерівностей: гендерних, вікових, професійних, поселенських і т.ін. В сучасній Україні диференціація прибутків утворює основу соціальної стратифікації. Політичні, економічні, інституційні, ідеологічні та культурні зміни, що відбуваються в суспільствах перехідного типу і припускають позитивний напрям розвитку не завжди приносять очікуваний позитивний результат. Не існує єдиної оптимальної моделі змін, що відповідає інтересам і побажанням еліт і окремих груп різних суспільств. Тому необхідна безліч альтернатив суспільного розвитку на противагу моделі тоталітарного суспільства, що впала.

Пошук цих альтернатив, як розв'язання епістемологічної проблеми, доречно проводити, спираючись на теорію пізнання, яка має як аналітичний, так і аксіологічні аспекти.

2.2. Класова парадигма в сучасному філософському дискурсі

Поняття «клас» в соціальній філософії відіграє одну з провідних, ключових ролей. Як соціальна група, поняття «клас» використовувалося ще в Стародавньому Римі. Згодом воно отримало розповсюдження в суспільствознавстві і доти не втратило своєї актуальності. Така тривала історія існування, на жаль, призвела не до прояснення, а до цілого ряду суперечностей в трактуванні і детермінації цього поняття. В результаті зараз, при використанні поняття «клас» необхідно пояснювати значення, що вкладається в нього в даному контексті, оскільки, переходячи від однієї концепції до іншої, воно зазнає значні трансформації.

Найточнішу характеристику цьому поняттю дав Ерік Райт; він порівнює категорію «клас» з «хамелеоном, який змінює забарвлення фактично в кожній соціологічній традиції» [157, с. 46]. В чому ж суть тих протиріч, які спостерігаються сьогодні? З одного боку, класовий характер розвинених західних суспільств не викликає сумніву в більшості соціологів. Причина тому – існування середнього класу, що чітко характеризується. З іншого боку, цілком очевидна глибока криза класичних концепцій класової структури, які в сучасній ситуації не дозволяють проводити адекватний аналіз стану суспільства. Класові теорії К. Маркса та М. Вебера втратили свою актуальність через низку соціальних зрушень, що відбулися в ХХ столітті. Такими зрушеннями стали перехід західних суспільств в епоху корпоративного капіталізму і поява нового масового середнього класу. Подібні феномени не піддаються ані описові, ані поясненню в рамках класичних класових теорій, і відповідно – відсутній адекватний науковий інструментарій. Проте, природне розчарування, викликане подібною суперечністю, не означає відмови від класової теорії як такої, а тільки від її звульгаризованої версії [41].

Здебільшого, розгляд особливостей процесу диференціації в сучасному суспільстві вимагає, щоб були враховані як ідеї прихильників класових теорій, так і позиції їхніх супротивників.

Так, відносно класів Р. Дарендорф вважав, що «клас – це завжди категорія для цілей аналізу динаміки соціального конфлікту і його структурних коренів, і тому може бути чітко відокремлений від страти як категорії для описання ієрархічних систем в даний момент часу....» [62, с.143]. Інший німецький автор, В. Хофман зазначав, що визначенням соціальних класів є фундаментальні соціальні відносини праці і привласнення, а очевидні риси стратифікації (напр. професія, статус і т. ін.) стосуються зовнішньої форми соціального життя.

Можна стверджувати, що аналіз класів і класових конфліктів також, як аналіз страт, взаємодій і суперечностей в них, може бути даний тільки за допомогою фундаментальних законів життєдіяльності і розвитку соціальних організмів.

У пошуках визначення різниці між стратифікаційними і класовим підходами І. Краус відзначав: «Стратифікація і класовий розподіл – різні структури відносин. Стратифікація — поняття описове, що має на увазі «певну впорядкованість членів суспільства на підставі будь-якого відповідного критерію, як-то: прибуток, освіта, спосіб життя, етнічне походження... Класи ... є конфліктними групами, які, об'єднуючись, оспоруєть існуючі розподіли влади, переваги та інші можливості... класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами інших з тієї ж сукупності і як такі, що відрізняються та протистоять інтересам іншої сукупності осіб...» [67, с. 195].

Ще однією відмітною особливістю є та, що поняття «клас», на думку Е. Райта, покликане забезпечити підстави для пояснення класової боротьби, поділ людей на класи як організовані соціальні сили». Отже, клас як соціальну групу об'єднують загальні «фундаментальні класові інтереси».

Е. Райт виділяє три основні риси, які визначають марксистські і немарксистські дефініції класу. В марксистській теорії класи визначаються через ставлення до інших класів. Ці стосунки завжди аналізуються з соціальної точки зору. В рамках соціальної організації вони визначаються соціальними відносинами в процесі виробництва. В цьому значенні існує відмінність з концепцією М. Вебера, в якій класи розрізняються перш за все по економічних ознаках або, за термінологією Е. Райта, соціальними відносинами в процесі обміну [157]. М. Вебер пропонує модель соціальної структури, в яку входять класи, статусні групи і партії.

В другій половині ХХ століття, послідовники К. Маркса і М. Вебера спробували модернізувати їхні класичні концепції. Найзначніший внесок в розробку сучасної класової теорії внесений в працях Р. Дарендорфа, Д. Голдтропа, Е. Райта, Г. Еспіна-Андерсена [229, 230, 213]. Проте, слід зазначити, що всі вони мають ті або інші недоліки. Часто автори зсувають розуміння класів від соціально-економічних спільнот у бік інших структур.

В емпіричних дослідженнях пострадянського періоду, в працях по вивченню класової структури суспільства, спостерігалася тенденція переходу до вивчення шарів, які продовжували називати «класами».

З позиції субстанціоналізму, класи є великі соціальні групи, об'єднані на підставі тих або інших соціальних ознак, інтересів, ідеології. В структурі доіндустріальних суспільств в умовах станової нерівності розподіл суспільства на класи був досить переконливим. Також успішно класова парадигма працювала в умовах класичного капіталізму. В цій системі домінувала найпростіша форма приватної власності, при якій кожне підприємство має одного власника (одна людина або сім'я). Проте, такий підхід не є адекватним в умовах індустріальних і особливо постіндустріальних суспільств. Основні причини цього полягають в тому, що власність втратила свої провідні позиції в процесі соціальної диференціації; індивідуальний власник зустрічається лише у сфері дрібного бізнесу;

підприємством, як правило, керують наймані працівники, які не є його власниками; власність представлена у вигляді акцій, що належать великій кількості індивідів; багацько з найманих працівників володіють не тільки акціями свого підприємства, але й інших. При цьому дуже розвинута горизонтальна і вертикальна мобільність, а в масовій свідомості присутня установка на досяжність високого соціального статусу [135, с. 114].

Якщо звернутися, приміром, до суспільств, що декларують соціалістичний шлях розвитку, то пріоритет класової структури тут є не коректним. Традиційний критерій визначення класів – власність на засоби виробництва – не відповідає реаліям цих суспільств [100].

Всі ці умови входять в суперечність з класичною класовою парадигмою, яку деякі вважають застарілою. Проте, послідовники К. Маркса вважають, що об'єктивний науковий підхід не передбачає відмову від класової теорії, а вимагає перегляду і модернізації її в сучасному контексті.

Звертаючись до розгляду сучасної ситуації в структурі українського суспільства можна констатувати наступне. В Україні, як і у всіх постсоціалістичних країнах, спостерігається тенденція класової праці за сумісництвом. Вона виявляється в тому, що представники цілого ряду професій, крім основної роботи, мають ще й приватну практику або є власниками приватних фірм. В цьому випадку досить важко визначити їхню класову приналежність і положення в структурі суспільства [165].

Згідно структуралістської традиції класами називаються не групи індивідів, а певні соціальні відносини, соціальні поля. При цьому індивіди можуть бути пов'язані з цими класовими полями, але є іншою реальністю, не тотожною цій. Вважається, що більшість індивідів протягом всього життя зберігає свою класову приналежність, а також місце мешкання, сім'ю, роботу і т. ін. Проте, і при такому підході стійкий зв'язок з житлом не означає визначення поселень як груп людей. Індивіди відокремлені від їхніх позицій (робота, місце проживання і т. ін.), і позиції відповідно автономні стосовно

до людей [24, с. 358]. Зауважимо, що ця точка зору перегукується з класичними концепціями К. Маркса і М. Вебера в частині визначення класів як якоюсь конфігурацією соціальних відносин. Проте, в рамках суспільства того часу не було необхідності у відділенні індивіда від займаних ним позицій. Капітал персоніфікувався з власністю, а положення індивіда на ринку повністю співпадало з «класовою ситуацією» М. Вебера [228].

Подібний підхід є більш ніж спірним у розгляді сучасного суспільства вже тому, що реальність не підтверджує жорсткої прив'язки індивідів не тільки до місця проживання, але й до інших елементів соціального середовища, – напроти спостерігається горизонтальна мобільність, що помітно посилюється в суспільстві. Статусні позиції не є невід'ємною частиною індивіда. За влучним виразом В.І. Ільїна «класові позиції формують особливі ділянки соціального простору (поля), що різняться конфігураціями соціальних відносин. Кожна така ділянка являє собою свого роду силове поле, яке вимушує індивідів (членів класу), що входять до нього, слідувати певній логіці поведінки, нав'язує обмеження, надає різні можливості. Класове силове поле зумовлює межі свободи індивідуального вибору. Не можна вийти за ці межі свободи, не покидаючи межі відповідного класового поля» [155, с. 15].

Порівнюючи субстанціоналістську і структуралістські парадигми, можна виявити наступне. В першому випадку індивід у всіх своїх виявах є представником свого класу. Ця позиція отримала свій щонайбільший вираз у представників вульгарного марксизму, зокрема в ленінському варіанті: сутність кожного індивіда – класова. На розсуд структуралістів, індивід дотримується класової логіки, тільки знаходячись в певному класовому полі. Переходячи в інше класове поле (наприклад, був робітник, став підприємець), в індивіда з'являються нові інтереси і він поводить себе відповідно до умов нового силового поля. В цьому випадку класове

походження індивіда виступає лише в ролі чинника соціалізації і не дає інформації про його теперішні соціальні інтереси в даний момент часу [155].

Ще одним виявом вульгарного марксизму є встановлення безпосереднього зв'язку між поведінкою індивіда і його класовою позицією. Цей зв'язок має на увазі, що класова позиція людини не тільки зумовлює його дії, але й впливає на його світогляд. Подібна теза означала передбачувану поведінку індивідів на підставі чинника класової позиції.

Звертаючись в цьому зв'язку до теорії класових полів, необхідно значити, що класове силове поле характеризується тим, що діє не тільки в своїх межах, але й зовні. Це виявляється в тому, що індивіди, що знаходяться на певній класовій позиції вибирають для побудови своєї життєвої стратегії логіку розвитку іншого класу, як правило того, що знаходиться на більш високому рівні (наприклад, службовець прагне накопичити гроші, щоб стати власником і т. ін.). В цьому випадку характер поведінки і світогляд даного індивіда все більше приймає форми того класу, в позицію якого він прагне. Тобто, залишаючись в своєму класовому полі, він розглядає оточуючу дійсність з іншої класової позиції, яка сприймається ним як власна. Цей феномен ще можна визначити як «особистий або груповий ідеальний проект», який, опанувавши свідомістю, перетворюється на матеріальний чинник [155, с. 34].

Слід зазначити, що ситуація подібного поєднання (або зсуву) класових полів має свої обмеження, і логіка класового поля ставить цілком певні межі для індивідів. Можна наслідувати в стилі життя, віддавати данину як споживацьким, так й електоральним перевагам, проте не можна грати роль власника, не маючи власність, менеджера, не маючи роботу і т. ін. Таким чином, тут простежується розділення на основні і другорядні чинники, що визначають класову позицію. В ролі основних в цьому контексті виступають ті чинники, які і обмежують межі класове поле: ставлення до власності, характер роботи і т. ін.

Структуралістська парадигма дає можливість точніше проводити аналіз ситуації, коли один індивід знаходиться одночасно в двох або більш класових полях, що наголошувалося вище як класове сумісництво. Проте, більшість соціологічних досліджень, прагнучи логічного спрощення, спирається все ж таки на субстанціоналістську парадигму. Так в процесі опитувань респондентів просять ідентифікувати себе з певною соціальною групою, не звертаючи увагу на суперечності індивідуальної позиції. Таке спрощення часто є обґрунтованим ходом проведення дослідження, оскільки дає можливість уникнути переобтяженості інформацією, яка може негативно вплинути на результати. З іншого боку, з точки зору структуралістської парадигми можна говорити про зріз інформації «тут і зараз», тоді такий підхід цілком виправданий і не суперечить стосовно класових полів, навіть, залишаючи можливість присутності деяких особистісних суперечностей, у визначенні соціальної структури вони не відбиті. В цьому випадку у фокусі класового аналізу знаходяться характеристики самого класового поля, а окремі індивіди, які присутні одночасно в різних полях, не роблять значного впливу на загальні показники.

Можна передбачити, що структуралістсько-конструктивістська парадигма продовжує розвиток класичної структуралістської традиції, фокусуючись при цьому на активності індивідів в області формування класових статусних позицій. Використовуючи доступний їм матеріал, люди конструюють свої класові позиції, створюючи таким чином класову структуру і відтворюючи її в своїй повсякденній соціально-економічній практиці. Особливістю класової структури є та, що, будучи похідною усвідомленою діяльністю індивідів, вона стає зовнішнім середовищем стосовно них. Індивіди знаходяться в класовому полі, яке існує у формі їхньої діяльності [135, с. 127].

Характеризуючи класову позицію, важливо відзначити, що вона не існує без індивідів. Стійкі форми соціальної практики, такі, як капітал,

купівля – продаж робочої сили, отримання додаткової вартості і т. ін., структуруються особливим чином і стають матеріальним втіленням класової позиції. У відриві від людей ключові елементи і речовинні атрибути класового аналізу стають чистими абстракціями, тому що являють собою тільки зовнішні умови, що оточують людську діяльність. Для прикладу можна сказати, що власність, капітал, робоче місце – самі по собі, у відриві від людини і людської діяльності не мають ніякого значення. Вони стають елементом класової структури тільки тоді, коли попадають в полі соціально-економічної активності людини. Звертаючись, приміром, до визначення найважливішого елемента марксистської класової теорії – «приватної власності на засоби виробництва», – можна сказати, що тут ключовими є не самі засоби виробництва, певним чином структурована соціально-економічна практика у вигляді відносин приватної власності до засобів виробництва [136, с. 112].

В цьому контексті необхідно розглянути спонукальні сили, що створюють умови для структуризації людської діяльності в рамках класового поля. Перш за все, такою силою є влада в різних її формах. За допомогою законів державна влада декларує умови необхідного їй порядку в різних сферах соціальних практик: непорушність приватної власності, соціальні гарантії, трудові відносини і т. ін. Використовуючи репресивний апарат, держава, з одного боку, здійснює контроль за виконанням своїх умов, а з іншого – надає соціальні гарантії законослухняним членам суспільства (захищає їх від порушників порядку, захищає від захоплення приватної власності, порушення договірних зобов'язань і т. ін.). Державне регулювання розповсюджується і на сферу трудових відносин. Легітимізація практики класових відносин здійснюється через систему соціалізації суспільства і, таким чином, індивіди з раннього дитинства готуються до визнання законності і логіки існуючого порядку суспільних відносин, добровільно

слідуючи нормам класових полів. Так за допомогою влади структурується соціально-економічна практика класових відносин [156, с. 55].

Цілий ряд різного рівня суб'єктів бере участь у формуванні класової структури, починаючи від індивідів зі своїми усвідомленими класовими інтересами і закінчуючи соціальними інститутами і великими групами, які певним чином вибудовують і зберігають свою конфігурацію соціально-економічного простору. В цьому зв'язку і формуються різні рівні класового аналізу – від мікро- до макрорівня. На думку В.І. Ільїна «структуралістсько-конструктивістська парадигма відкриває можливості для гуманістичного підходу до цієї традиційно знеособленої сфери суспільних відносин. Проблема соціальної свободи індивіда, затисненого в рамки класової структури, перетворюється на одну з ключових» [81, с. 89].

Держава в умовах становлення ринкової економіки і демократичної системи відносин знімає численні соціальні обмеження, характерні для тоталітарного режиму. Так, знімаються всілякі перешкоди на шляху формування природної класової структури і, більше того, проводиться ряд формуючих заходів для створення певних контурів цієї структури (приватизація, легітимація приватного бізнесу, фермерства, формування ринку праці і капіталу і т. ін.) Регулюючий потенціал, яким володіє держава, дозволяє йому формувати, стимулювати і коректувати загальний устрій класової структури [156].

Слід зазначити, що в суспільстві також присутні індивіди, що не є членами того або іншого класу, і знаходяться зовні класової структури. Це ті члени суспільства, які, так чи інакше не попадають на ринок праці і капіталу (діти, пенсіонери, домогосподарки, безробітні і т. ін.). Проте, вони часто попадають у сферу впливу різних силових класових полів.

Повертаючись до категорії власності, яка виступає як основний параметр визначення межі класу в класичній соціології і ставлення до засобів виробництва як основного класоутворюючого чинника в марксизмі, слід

зазначити декілька важливих моментів. На думку Ф. Паркіна, М. Вебер не обминав увагою категорію власності і в цьому плані був солідарний з позицією К. Маркса [225]. Більше того, в своїй праці «Клас, статус і партія...» М. Вебер стверджував, що «власність зумовлює загалом життєві шанси тих, хто зустрічається на ринку праці для обміну» [32, с. 26]. В детальному розгляді ця теза виглядає таким чином. Індивіди, що не є власниками, не можуть претендувати на особливо цінні товари. В той же час власники опиняються в положенні монополістів-споживачів цих товарів. Крім цього, власники виявляються в переважному положенні стосовно невластників в ситуації вільного ринку, оскільки останні можуть запропонувати до продажу тільки товари або послуги, вироблені власними руками, і змушені робити це постійно, щоб забезпечити собі кошти для існування. Слід зазначити, що М. Вебер не розділяв поняття власності і капіталу.

Під впливом структурно-функціонального аналізу, що фокусується на питаннях розподілу праці, ключове положення категорії власності як чинника соціальної диференціації втратило свою значущість. Епоха корпоративного капіталізму зводить категорію власності в розряд малозначущих критеріїв, що не задовольняють сучасним реаліям. В цьому зв'язку вчені, що займаються методологією аналізу класової структури суспільства, знаходяться в пошуку адекватної альтернативи категорії власності. Однією із запропонованих альтернатив є більш широка категорія – поняття капіталу [81].

Перш за все слід зазначити, що в сучасних суспільних науках не робиться чітке розмежування між поняттями «власності» і «капіталу», і часто поняття «капітал» визначається досить ситуативно – залежно від науки, в якій воно використовується і від завдань конкретного дослідження. Втім, ця ситуація не приводить до взаємовиключення у визначенні цього поняття, а носить взаємодоповнюючий характер і по суті приводить до опису різних

граней одного явища. Так в політиці поняття «капітал» використовується для ідентифікації лівих сил (тих, хто має власність), в процесі мобілізації правих (тих, хто власності не має). В соціальній філософії така термінологічна невизначеність призводить до розмивання класових меж, що ставить під сумнів актуальність класового аналізу взагалі. «Явно необхідно – відзначас Паркін – розрізняти власність як володіння (possessions) і власність як капітал, оскільки тільки остання доречна в аналізі класових систем» [224, с. 141]. От чому від уточнення категорії капіталу в сучасній соціальній філософії залежать подальші перспективи класового аналізу [81].

Ще в класичній марксистській теорії визначено, що капітал являє собою процес. «Об'єктивний зміст цього процесу, – на думку К. Маркса, – зростання вартості». Іншими словами, в результаті процесу руху вартість «сама змінює свою величину, відштовхує себе як додаткову вартість від себе самої як первинної вартості, самозростає... Капітал – це свого роду коефіцієнт перед показником простої праці, який в певному ринковому контексті може вести до зростання вартості продукту простої праці» [41, с. 124].

В рамках класичних теорій подібне визначення не викликає нарікань, оскільки у той час капітал був обмежений чіткими фізичними формами, якими були засоби виробництва або гроші. Мислителі ХХ століття, розуміючи невідповідність подібної обмеженості новим реаліям, роблять спроби розширення цього поняття. В основному воно розповсюджувалося на нові об'єкти. З'явилися такі різновиди, як «соціальний», «культурний», «людський» капітал [156, с. 59]. Таке розширення об'єктів одного поняття вимагає чіткого визначення суті його. Стає очевидним, що капітал може приймати будь-яку матеріальну форму, але при цьому його змістом повинен бути процес самозростання вартості. З іншого боку, сама форма, наприклад гроші, не обов'язково є носієм сутності капіталу, а тільки тоді, коли

відбувається процес зростання її вартості. Отже, форма являє собою якийсь потенціал, котрий може бути реалізований.

В контексті класового аналізу, капітал є соціальним відношенням, яке позначає межу між класами. Тут можна виділити, як мінімум, два диференціюючих елемента: 1) наявність капіталу або відсутність його; 2) характер наявного капіталу. Таким чином, на думку В.І. Ільїна, соціальнокласовий простір розділяється на чотири силові поля:

а) Соціальне поле робочого класу складають статусні позиції представників найманої робочої сили. Робоча сила означає здатність до праці, яка виступає як товар в ринкових відносинах, а заробітна платня – як матеріальна винагорода.

б) Соціальне поле буржуазії складають статусні позиції, що мають зовнішні матеріальні форми капіталу, такі, як власність, засоби виробництва, гроші.

в) Соціальне поле традиційного середнього класу.

г) Соціальне поле нового середнього класу [81, с. 106].

Як зазначалося вище, однією з основних причин кризи класової теорії стала поява нового масового середнього класу в західному суспільстві ХХ століття. Своє походження цей клас веде від конторського робочого класу, який характеризувався продажем фізичного і інтелектуального потенціалу. На думку Ю.А. Левади, в цьому контексті «визначення робочої сили, дане К. Марксом, потребує уточнення: фізичний і психічний потенціали повинні бути аналітично розведені з якими б то не було культурними ресурсами (навички, досвід, освіта і т. ін.)» [115, с. 78]. Класичний тип представника робочого класу – це індивід з фізичним і інтелектуальним потенціалом достатнім, щоб займатися некваліфікованою працею. Представник фізичної праці займає при цьому рівноцінну позицію з представником інтелектуальної праці, оскільки і в тому і в іншому випадку йдеться про некваліфіковану працю.

В сучасній системі виробництва більшість позицій потребує набагато більш суттєвого запасу культурного потенціалу, відбитого в знаннях, навиках і т. ін. Причому ці вимоги стосуються до позицій, що ще недавно належали до некваліфікованої праці. Для того, щоб отримати необхідні знання, навички і досвід, потрібно витратити певні ресурси, матеріальні, тимчасові, інтелектуальні. В ринкових умовах подібні витрачення потребують адекватної компенсації [136, с. 123].

Більш складний культурний ресурс, представлений кращою освітою, високим професіоналізмом співробітника, репутацією, досвідом, є більш дефіцитним. Попит на нього перевищує пропозицію, формує зростання ціни і, таким чином, культурний ресурс стає капіталом.

Соціальне поле традиційного середнього класу являє собою набір статусних позицій, які вимагають об'єднання одним індивідом робочої сили і організаційного капіталу, яскравим представником такого об'єднання був ремісник або торговець, що сам продає свої послуги і товари на ринку. Така позиція може бути доповнена належними індивідові капіталами і засобами виробництва, а може і не мати таких. Як матеріальна винагорода може виступати різного роду прибуток (заробітна платня, дивіденди і т. ін.) Поле традиційного середнього класу об'єднує дрібних власників, які є одночасно господарями і працівниками своїх підприємств. З одного боку, відносна незалежність такої позиції стає її перевагою, проте, ризики безпосередньої діяльності індивіда на ринку часто нівелюють цю перевагу [81, с. 100].

На відміну від вищесказаного, соціальне поле нового середнього класу представлено статусними позиціями, займаними представниками найманої праці, які володіють додатковими формами культурного капіталу (особистим, соціальним і т. ін.). Завдяки відносинам найма, вони захищені від ризиків, супутніх безпосередній діяльності індивідів на ринку праці і капіталу. Всі ці ризики бере на себе підприємство, до складу якого входять дані індивіди. Відповідно це вабить певну втрату незалежності, оскільки

індивід як співробітник включається в адміністративну ієрархію підприємства. Як матеріальна винагорода виступає не тільки заробітна платня, але й, що важливо, дивіденди на культурний капітал. Так, якщо прибуток найманого працівника у позиції нового середнього класу розділити на дві складові, то одна з них – заробітна платня – дорівнює вартості робочої сили для будь-якого представника найманої праці. Інша ж складова – дивіденди на культурний капітал – буде тим коефіцієнтом, який віддзеркалює цінність наявних у індивіда додаткових здібностей, знань, навиків, досвіду і т. ін.

Дивіденди на культурний капітал можуть бути і у простого робітника, тоді вони відображають його стаж і професійний рівень, проте основним прибутком робітника залишається заробітна платня. Класові відмінності між пролетаріатом і представниками нового середнього класу полягають не в структурі їхнього прибутку, а в кількісному співвідношенні елементів їхнього прибутку. Так, у представників нового середнього класу основним прибутком є дивіденди на культурний капітал, завдяки яким їхня заробітна платня часом в десятки разів перевищує прибуток некваліфікованого робітника.

Однією з форм отримання культурних дивідендів для нового середнього класу є участь в процесі привласнення додаткової вартості. Це ставить його в досить суперечливу класову позицію. Ерік Райт характеризує це таким чином: «Він експлуатований за допомогою одного механізму, але він же експлуатує за допомогою іншого. Отже, середній клас є одночасно експлуатованим і експлуатором» [157, с. 51].

Важливо відзначити, що поняття культурний капітал не тотожно поняттю культурні ресурси. Так, культурними ресурсами можуть бути ті ж навички, досвід, освіта, проте культурним капіталом вони стають тільки тоді, коли їхня наявність створює нову вартість для індивіда.

Отже, соціальне поле нового середнього класу не включає ті позиції, в яких основною частиною матеріальної винагороди є заробітна платня, а дивіденди на культурний капітал складають незначну частину від загального прибутку. Лише коли кількість дивідендів є ключовою частиною прибутку і перевищує за розміром заробітну платню – можна говорити, що позиція індивіда знаходиться в полі нового середнього класу. В цьому випадку, кількість дивідендів переходить в нову якість.

Частину дивідендів на культурний капітал можна виплатити у формі певних привілеїв і соціальних благ. Це виражається в забезпеченні працівників житлом, транспортом, особливими умовами роботи, додатковою відпусткою і т. ін. Наявність таких нематеріальних форм винагороди не зменшує його цінності, оскільки значно збільшує рівень реальних прибутків представників нового середнього класу.

Виходячи з вищесказаного, можна резюмувати, що основною проблемою сучасного класового аналізу є, перш за все, використання однорідних категорій в поясненні різних явищ об'єктивної реальності. Кожна епоха, будь то первісне суспільство, рабовласницький або постіндустріальний лад, передбачає соціальну диференціацію, засновану на різних механізмах розподілу суспільства. Відповідно категорії і поняття, що адекватно характеризують одну ситуацію, не відповідають вимогам іншої. У випадках, коли ми маємо справу з різними типами структур (наприклад: капіталістичною і постіндустріальною) обґрунтованим підходом буде уточнення і коректування використовуваних категорій відповідно до реалій даного суспільства.

Сучасна наука не відмовляється, а використовує низку положень класового аналізу, що залишаються актуальними до цього дня.

Будучи інструментом у дослідженнях структур сучасних суспільств, ці типології потребують окремого огляду. Зокрема, класову типологію, що розроблена Дж. Голдтропом, Р. Еріксоном и Л. Портокаро і звану EGP-

схемой, активно використовують в таких сучасних дослідженнях класової структури Західної і Східної Європи, як European Social Survey (ESS 2005 – 2007 pp.) [214].

EGP-схема базується на моделі стосунків зайнятості Дж. Голдтропа. Класові позиції в ній диференціюються за такими принципами:

- відповідно до володіння засобами виробництва (роботодавці, самозайнят та наймані працівники);
- відповідно до характеру стосунків із роботодавцем.

Дж. Голдтроп виділяє у своїй моделі два ключові виміри, що пояснюють зв'язок різних професійних груп із формою їх трудових стосунків – це складність контролю і специфіка значущих якостей. Залежно від комбінації цих вимірів, виділяють одинадцять різних класів, які часто укрупнюють в прикладних дослідженнях.

Згідно EGP-схемі, на підставі теорії контрактів, виділяються чотири основних класи: службовий, проміжний, робітничий і дрібної буржуазії. Ця класифікація в Trento version використовувалася, зокрема, в рамках вищезазначеного міжнародного дослідження ESS 2005 – 2007 pp. [214].

В даний час, в Україні, Інститутом соціології НАН України, було проведено перше в умовах пострадянської дійсності дослідження класової структури суспільства, що базується на адаптованих методиках European Social Survey. Результати цих двох досліджень дають можливість, використовуючи загальний масив емпіричних даних, створювати альтернативні класові схеми на підставі різних класових типологій.

Таблиця 2.2.1.

Класова структура українського суспільства згідно EGP-схемі
(Trento версія) (%)

<i>Класи</i>	<i>ESS - 2005</i>	<i>ESS - 2007</i>	<i>Омнібус - 2007</i>
Службовий клас			

I Професіонали, держслужбовці, менеджери вищого рівня	14,7	14,6	16,0
II Професіонали, держслужбовці, менеджери нижчого рівня	15,5	14,1	13,6
Всього	30,2	28,7	29,6
Проміжний клас			
IIIa Працівники, зайняті конторською нефізичною працею	10,2	12,1	10,5
V Супервайзери у сфері фізичної праці і техніки нижчого рівня	3,0	2,2	3,6
Всього	13,2	14,3	14,1
Дрібна буржуазія			
IVa Самозайняті, з найманими працівниками	1,4	2,2	4,7
IVb Самозайняті без найманих працівників	0,5	0,7	0,0
IVc Фермери та ін.	0,2	0,2	0,4
Всього	2,1	3,1	5,1
Робітничий клас			
IIIb Працівники, що зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	7,1	8,5	7,9
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,7	17,5	19,4
VIIa Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	18,6	17,8	16,1
VIIb Сільськогосподарські робітники	12,2	10,1	7,9
Всього	54,6	53,9	51,3
Всього	100,0	100,0	100,0

Кількість респондентів	1825	1816	1591
-------------------------------	------	------	------

Згідно EGP-типології, робочий клас в Україні є наймасовішим – він складає 51 – 55% зайнятого населення країни і об'єднує такі категорії громадян, як кваліфіковані і малокваліфіковані працівники фізичної праці, працівники сільського господарства і працівники конторської нефізичної праці нижнього рівня.

Близько 30% зайнятого населення складає тут клас службовців. Він представлений професіоналами і державними службовцями, менеджерами великих і середніх підприємств промисловості і власниками, стосунки зайнятості яких регулюються службовими стосунками.

Проміжний клас складає 14% населення. Слід зазначити, що класова структура західних країн, що базується на цій типології не має значних відмінностей від класової структури України (за винятком працівників сільського господарства) [192, с. 138].

Представник неомарксистської школи, Ерік Райт, пропонує іншу схему класового ділення, засновану на багатовимірній моделі експлуатації. Згідно цій схемі класова типологія складається з двох секторів – власники і найняті робітники. При цьому, сектор власників, у свою чергу, розділяється на три підтипи: капіталісти (власники, що мають більше 10 працівників), дрібні роботодавці (власники, що мають від 2 до 9 працівників) і самозайняті (власники, що не мають найнятих робітників). Сектор найнятих робітників розділяється за двома вимірами експлуатації. В рамках виробничої діяльності Е. Райт виділяє класові позиції найнятих робітників, що є достатньо суперечливими, такі, що розрізняються за ступенем їх владних повноважень:

- а) менеджери, що беруть участь в ухваленні організаційних рішень;
- б) супервайзери, що мають у підпорядкуванні інших працівників, але які не приймають участі в ухваленні організаційних рішень;

в) працівники-виконавці, що не мають влади над підлеглими і не ухвалюють організаційних рішень.

Окрім відмінностей за ступенем владних повноважень, Э. Райт, диференціює найнятих робітників за наявністю у них дефіцитних знань і навиків у результаті, отримуючи такі підтипи: висококваліфіковані експерти із вищою освітою, кваліфіковані працівники із спеціальною освітою і некваліфіковані працівники без спеціальної підготовки. Типологія Е. Райта представлена у вигляді матриці з 12 категорій [214].

Таблиця 2.2.2

Класова структура українського суспільства
згідно схемі Е. Райта (WR) (%)

<i>Класи</i>	<i>ESS - 2005</i>	<i>ESS - 2007</i>	<i>Омнібус - 2007</i>
Власники			
(1)Капіталісти	0,3	0,5	1,7
(2)Дрібні працедавці	1,2	1,9	3,5
(3)Дрібна буржуазія	0,6	1,9	0,0
Всього	2,1	4,3	5,2
Розширений клас менеджерів			
Експерти-менеджери	2,4	2,5	1,7
Експерти-супервайзери	1,7	1,5	2,0
Кваліфіковані менеджери	3,2	2,1	3,2
Всього	7,3	6,1	6,9
Проміжний клас			
Експерти-професіонали	8,1	8,7	7,1
Кваліфіковані супервайзери	3,9	3,9	4,5
Некваліфіковані менеджери	0,9	1,2	0,8

Всього	12,9	13,8	12,4
Розширений робочий клас			
Некваліфіковані супервайзери	2,4	1,9	2,7
Кваліфіковані працівники	30,9	31,6	33,3
Некваліфіковані працівники	44,3	42,4	39,5
Всього	77,6	75,9	75,5
Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1742	1733	1272

Згідно типології Е. Райта, розширений робочий клас в Україні складає 75% працюючого населення, за даними загальноєвропейського дослідження (ESS), які включають і Україну – це 76 – 77%. Розширений клас менеджерів (7%) і клас власників (5%) в сукупності складають лише десятку частку зайнятого населення. Проміжний клас налічує близько 13%. Тут, як і у попередній типології, порівняльний аналіз українських і загальноєвропейських даних показує досить високий рівень схожості класових структур.

Звертаючись до постіндустріальної класової схеми Р. Еспін-Андерсена, необхідно відзначити, що вона ґрунтується на професійній диференціації по галузях діяльності. Галузі групуються по трьом типам розподілу праці: первинний, фордистський і постіндустріальний. У фордистському і постіндустріальному діяльність розділяється за ієрархією, що відображає ступінь влади, відповідальності і рівень кваліфікації. Г. Еспін-Андерсен розділяє фордистську індустріальну і постіндустріальну ієрархії. Кожна з них об'єднує як структуру влади, так і специфічну для себе структуру людського капіталу. Автор схеми має на увазі безпосередню кореляцію між класовою належністю, життєвими шансами і кар'єрою індивіду. Типологія Г. Еспін-Андерсена згрупована у 14 класів.

Таблиця 2.2.3.

Класова структура українського суспільства згідно схеми

Г. Еспін-Андерсена (ESP) (%)

<i>Класи</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус - 2007</i>
Заняття в первинному секторі			
(1) Фермери	0,2	0,2	0,4
(1) Сільськогосподарські робітники	12,2	10,1	7,9
Всього	12,4	10,3	8,3
Фордистська ієрархія			
(2a) Менеджери і власники I	7,2	5,8	8,8
(2a) Менеджери і власники II	2,5	2,6	3,8
(2a) Дрібна буржуазія	0,3	0,5	0,0
(2b) Конторські службовці	7,1	8,7	7,9
(2b) Працівники сфери торгівлі	6,6	8,3	7,9
(2c) Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,5	16,5	20,4
(2d) Некваліфіковані робітники фізичної праці	11,2	11,4	11,0
Всього	51,4	53,8	59,8
Постіндустріальна ієрархія			
(3a) Професіонали	8,2	9,2	7,5
(3b) Технічні фахівці	5,3	3,9	4,7
(3b) Напівпрофесіонали	9,0	9,9	8,8
(3c) Кваліфіковані робітники сфери послуг	4,3	4,5	3,2
(3d) Некваліфіковані робітники сфери послуг	9,4	8,5	7,7
Всього	36,2	36,0	31,9

Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1825	1816	1591

Згідно типології Р. Еспін-Андерсена, в Україні, фордистська класова ієрархія займає домінуюче положення. Складові її представники традиційних галузей промисловості, таких як виробництво, будівництво, транспорт, торгівля, об'єднують близько 60% працюючого населення. Навпаки, постіндустріальна ієрархія, що охоплює представників нового вигляду діяльності, об'єднує тільки 32% населення (у загальноєвропейському масштабі – 36%). Первинний сектор економіки, представлений працівниками сільського господарства складає 8% зайнятого населення України (у загальноєвропейському масштабі – 12%). Можна сказати, що й ця схема в порівнянні українських і загальноєвропейських даних відображає принципову схожість класових структур за винятком певної різниці в категоріях сільськогосподарських працівників і кваліфікованих фахівців фізичної праці [192, с. 155].

Таким чином, міжнародні дослідження за проектом European Social Survey (2005 – 2007 рр.) і дослідження Інституту соціології НАН України Омнібус (2007) показали, що сучасний методичний інструментарій побудови класової структури суспільства апробований і дає *можливості|спроможності|* конструювання альтернативних класових схем, заснованих на різних теоретичних підходах. Використання цього інструментарію дозволить ученим, які мають різні специфічні цілі певних досліджень розширити можливості класового аналізу сучасних суспільств.

Отже, ми можемо дійти до наступних висновків:

1. Ситуація з категорією «клас» в сучасній соціальній філософії вельми суперечлива. Криза теорій класів виявляється в тому, що класичних концепцій вже явно недостатньо для аналізу класової структури. Головними соціальними зрушеннями, що привели до такої ситуації стали, по-перше,

перехід західних суспільств ще на початку ХХ століття в епоху корпоративного капіталізму; по-друге, поява масового нового – середнього класу.

2. Хоча класовий аналіз в своїй класичній формі стикається з проблемами його застосування в сучасних умовах, проте це не підстава для відмови від нього, він цілком піддається модернізації на шляху повернення не до букви, а до духу класичної концепції. Відштовхуючись від неї, теоретичну кризу, в якій виявилася класова теорія, можна подолати.

РОЗДІЛ 3

ВІДЗЕРКАЛЕННЯ В ГРОМАДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ ПРОЦЕСУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Ідентифікація як спосіб диференціації на індивідуально-особистому і груповому рівні

При розгляданні процесу диференціації особливу увагу слід приділити тим методам, за допомогою яких відбувається суб'єктивне і об'єктивне визначення приналежності індивідів до різних соціальних груп, іншими словами – диференціюванню. Такими методами є ідентифікація і самоідентифікація.

Ідентифікацією називають визначення причетності даного індивіда до того або іншого співтовариства. За допомогою ідентифікації здійснюється типізація людей, прогнозування їхньої поведінки, вивчаються особливості менталітету, їхні ідеологеми, хоча кожний окремий індивід не тільки може мати як особистість свої специфічні риси, які відрізняються від загальних рис групи, з якою він ідентифікується, але й засвоювати інші соціальні ролі, ідентифікуючись з ними.

На відміну від марксизму феноменологічна теорія розглядає ідентифікацію як спосіб соціальної орієнтації індивіда на основі створюваних ним стандартних схем стійких взаємозв'язків в суспільстві. Так, П. Бергер підкреслює, що «неможна протиставити особистість і суспільство, відтворюючи останнє як зовнішню реальність в образі страшної в'язниці темного детермінізму» [17, с. 99]. Спираючись на теорії ролей, соціологію знання і теорію референтних груп, він дійшов висновку, що ідентифікація приводить до рівноваги «системи очікування» збоку суспільства і специфічні реакції на них індивіда. Таким чином визначається причетність індивіда до

тієї або іншої соціальної групи. Соціальна роль індивіда, в цьому контексті визначається «як типова реакція на типове очікування» [177, с. 82].

Відповідно до ролевої теорії Ч. Шара і Дж. Г. Міда суспільство наділяє кожную особистість певною ідентичністю і вимагає від кожного індивіда виконувати свою соціальну роль, погоджуючи її із статусно-віковою і соціально-професійною ідентифікацією. Як підкреслює П. Бергер, метод ідентифікації за ролевим очікуванням дає ефективний інструмент вивчення соціальних детермінант формування певних типів особистості в соціальному просторі-часі [17]. В процесі соціалізації суспільство створює такі типи особистості, які йому необхідні для функціонування в даний момент, не виключаючи, при цьому активної ролі індивіда по самоідентифікації.

Дослідження ідентифікаційних процесів потребує факторського аналізу, оскільки об'єктивні причини, що породжують певний тип ідентифікації, слід шукати в реальних умовах життя людей. Чим глибше диференціація в соціально-економічних умовах життя окремих груп індивідів, тим більш чіткі межі ідентифікації пролягають між ними.

В умовах економічного процвітання люди не так гостро відчують свою специфічну ідентичність: робітники починають себе зараховувати до середнього класу, представники різних національних груп відчують себе причетними до більш широкого співтовариства («ми – європейці»). Напроти – в умовах економічної кризи, зниження рівня життя супроводиться загостренням класових і міжнаціональних протиріч, які супроводяться зростанням внутрішньої солідарності і ідентичності.

В даному контексті слід виділити первинну і вторинну ідентифікацію особистості. Стать, рідна мова, соціально-класове і національне походження – це види первинної ідентифікації, які кожний індивід одержує в результаті соціалізації в тих соціальних групах, де відбувається його становлення і формування як особистості. Надалі у людини виникає можливість вибору або зміни соціальної позиції або ролі, професії, партійної або цивільної

приналежності, включення в певні соціальні групи, просування в елітні співтовариства. Варто відзначити, що в цьому випадку свобода вибору не є абсолютною, вона, до певної міри, обмежена первинною ідентифікацією, стартовими, базовими можливостями, соціальними традиціями і забобонами. Значну роль в ідентифікації другого рівня відіграють особисті, ділові якості індивіда, його воля і цілеспрямованість, здібність до самореалізації (англ. - *selfmade man*) і, відповідно, ідентифікуватися з бажаним співтовариством, увійти до певного кола громадянства. При цьому воля і цілеспрямованість значною мірою задаються психофізіологічною природою індивіда. Також не слід зменшувати і роль суб'єктивного чинника: «Суспільство наперед готує нам базовий символічний апарат, за допомогою якого ми пізнаємо світ, упорядковуємо свій досвід і інтегруємо своє існування», – ця сторона ідентифікаційних процесів віддзеркалена в теорії референтної групи Г. Мертона і Т. Шибутані [177, с. 91].

Безпосередній вплив на індивіда здійснює не суспільство загалом, а та соціальна група, яка сприймається ним як авторитетна, близька за переконаннями і життєво важливими інтересами, тобто група, з якою індивід себе ідентифікує і в якій він знаходить моральну підтримку. Це можуть бути групи, в які індивід входить на правах членства (сім'я, коло друзів) або групи, на які людина тільки орієнтується в своїй поведінці, поглядах, смаках і т. ін., але не входить в них безпосередньо.

Вибір референтної групи пов'язаний з необхідністю задоволення індивідом його вимог стосовно поведінки, світогляду, стилю життя і ухвалення ним на себе певної символіки, яка демонструє приналежність або просто причетність його до даної групи. Таким чином, ідентифікація індивіда стосовно референтної групи відбувається в результаті уподібнення людини іншим членам цієї соціальної групи по низці ознак. Ці ознаки сприймаються групою як суттєві або символічні і свідчать про включення індивіда в дану групу. Метод ідентифікації передбачає використання певних процедур,

скерованих на виявлення, систематизацію і аналіз ідентифікаційних ознак, а також ступінь їхньої присутності в об'єкті дослідження. Крім того, процедура ідентифікації визначає способи отримання індивідами тих необхідних якостей і властивостей, які дають можливість ідентифікуватися в даній соціальній групі.

Вищеописаний науковий підхід до вивчення ідентифікаційних процесів визнає активну роль соціальної взаємодії в системі індивід – соціальна група – суспільство. Індивід в процесі такої взаємодії використовує наявний у нього ресурс вже досягнутого соціального статусу для того, щоб увійти до тієї соціальної групи, яка дозволить йому піднятися до більш високого статусу. Ресурс соціального статусу може бути вираженим престижем, владою, грошима і т. ін. Ця ситуація описана Г. Бурдьє, котрий використовував категорію активного агента, включеного в систему взаємин, необхідних для підтримки і підвищення його статусу «...люди, розташовані в соціальному просторі, не розміщуються де завгодно, тобто не є взаємозамінними, як це стверджують ті, хто заперечує супроти існування «соціальних класів»... Залежно від позиції, яку вони займають в цьому складному просторі, можна зрозуміти логіку практики і визначити, як вони прагнуть класифікувати інших і самих себе і, по можливості, вважати себе членом якогось класу» [177, с. 95].

Як правило, в більшості соціально-філософських і психологічних концепцій, ідентифікація є певним способом задоволення основних потреб особистості в самозбереженні, а також розвитку, самоствердженні і моральної підтримки. В ідентифікації закладена стійка потреба індивіда, особистості бути причетним до групи собі подібних, інакше його існування втрачає сенс. Ще З. Фрейд в минулому столітті розглядав ідентифікацію як процес формування цивілізацій і визначав ідентифікацію як “спосіб регуляції стосунків між людьми, їхніми соціальними відносинами”. Продовжуючи психоаналітичну традицію, деякі сучасні соціально-психологічні концепції

визначають дві функції групи в процесі ідентифікації – інструментальну, як роль “батька”, та експресивну, як роль “матері”.

Необхідно відзначити, що постмодерністський підхід в сучасній соціальній філософії передбачає дослідження проблеми ідентифікації з використанням різних концепцій, що співвідносяться між собою і взаємодоповнюють одна одну.

В основі процесу ідентифікації, а в даному випадку доречніше вживання терміну «самоідентифікації», лежить вибір індивідом власного «Я» як відповіді на питання: «Хто Я?» В дослідженнях процесів самоідентифікації фундаментальними питаннями для соціальної філософії стають проблеми особистості, віддзеркалені в самопізнанні індивіда. Ці питання містяться в області перетину інтересів таких наукових дисциплін, як психологія, соціальна філософія, антропологія та ін. Втім питання самопізнання не можуть розв'язуватися тільки лише на рівні індивідуальної свідомості, оскільки в процесі ідентифікації людина, з одного боку, з'являється як продукт самореалізації, а з іншого – як продукт впливу навколишнього соціального середовища, обставин, подій. Отже, йдеться про наявність двох чинників ідентифікації – зовнішнього і внутрішнього. Ступінь впливу кожного з цих чинників на процеси самоідентифікації визначити досить важко, оскільки в рішенні питання «Хто Я?» вони знаходяться в тісному взаємному переплетенні.

Індивід в процесі самоідентифікації зіставляє сукупність своїх цінностей, інтересів, властивостей, іншими словами, свій особистий образ «Я» з образами духовно схожими і близькими до себе. Так, в процесі ідентифікації відбувається відносне зіставлення або протиставлення понять «Я» і «Ми» іншим. При цьому ступінь і характер зіставлення завжди залежить від ситуації, визначальної категорії окремого, одиничного, особливого і загального.

Дослідники ідентифікаційних процесів в суспільстві прагнуть побудувати свої методологічні схеми ієрархії об'єктів ідентифікації за ступенем їхньої важливості як для індивіда, так і для суспільства загалом. В.А. Ядов, наприклад, проводить аналіз соціальної ідентифікації населення Росії по наступній шкалі:

а) ідентифікація за масштабом соціальних груп - від первинних до найбільших: з сім'єю і близькими друзями, мешканцями даного міста (села), людьми однієї і тієї ж національності, всіма людьми на планеті;

б) вікова ідентифікація;

в) ідентифікація за професійними, виробничо-організаційними і матеріально-власницькими категоріями з людьми тієї ж професії, товаришами по роботі (навчанню), з тими, хто має такий же добробут;

г) громадська ідентичність;

д) політично-ідеологічні цінності ідентифікації, які розділяють переконання людини і його погляди на життя з близькими по політичних позиціях, з тими, хто не цікавиться політикою;

е) ідентифікації, які формуються на підставі стратегій поведінки: з тими, хто не любить «висуватися», віддає перевагу жити «як інші»; з тими, хто впевнений, що від його дій мало що залежить; з тими, хто сам створює свою долю; з тими, хто не втратив віру в майбутнє [4, с. 47].

Специфічні риси взаємодії зовнішніх і внутрішніх ідентифікаційних ознак зумовлюють існування різних типів ідентифікації особистості або групи. Так, процес засвоєння індивідом оцінок, думок і переконань інших людей, сприйняття індивідом колективного менталітету референтної групи стосується внутрішніх ідентифікаційних ознак. Цей процес носить назву інтеріоризації. В.А. Ядов зазначає, що «...згідно теорії віддзеркаленого «Я», уявлення людини себе багато в чому залежить від того, як оцінюють його навколо, особливо, якщо це колективна, групова оцінка. Від цього в більшій мірі залежить відповідь індивіда на питання «Хто Я?» [211, с. 388].

Разом з цим відбувається процес екстеріоризації індивіда – прояв його характерних особливостей і вплив на інших людей. Взаємодія індивідів у складі групи формує групову суспільну думку – процес групової самоідентифікації, як відповідь на питання «Хто ми?»

В процесі ідентифікації важливе місце посідає процедура соціального порівняння. Вона полягає в тому, що індивід оцінює і сприймає власні властивості, якості, досягнення, статус і т. ін., порівнюючи їх з іншими, представниками різних соціальних груп. При цьому важливе значення чинить сприйняття індивідом довкілля. Так, якщо індивід знаходиться в середовищі, значно відмінному від нього (представник нацменшості серед представників титульної нації, жінка серед чоловіків і т. ін.), він більш гостро усвідомлює свої особливості і відмітні характеристики. В цьому випадку, питання «Хто Я?» розв'язується більш інтенсивно, оскільки він безпосередньо пов'язаний з проблемою вибору стратегії поведінки: ідентифікуватися з групою і приймати її якості або ізолюватися і шукати іншу, більш близьку соціальну групу.

В дослідженнях ідентифікаційних процесів, що відбуваються в суспільствах перехідного типу можна виділити такі основні питання:

- 1) Які основні напрями змін в соціальних ідентифікаціях залежать від статусу, віку, роду занять?
- 2) Яким є уявлення про солідарність з впливовими економічними, політичними і ментальними групами у різних верств населення?
- 3) Які найважливіші типи ідентичності: корпоративна, національна, статусно-вікова, духовна і їхнє співвідношення в динаміці?
- 4) Аналіз інтенсивності соціальної ідентичності у висхідних і низхідних статусних групах.

Сучасні соціально-філософські концепції акцентують увагу на різних сторонах ідентифікації. Так, психоаналітична теорія виходить з потреби людини в захисті, яку вона шукає в суспільстві собі подібних. Біхевіористська

теорія пояснює вплив різних стимулів, що поступають із зовнішнього середовища, на поведінку групи. Концепції міжособистісної взаємодії постулюють очолюючу роль безпосереднього спілкування у формуванні ідентичності в порівнянні із загальною ситуацією. Постмодерністська традиція передбачає плюралістичний підхід в поясненні питань ідентифікації, що ґрунтується на принципах взаємодоповнення різних теорій.

Ідентифікуючи себе з відповідним прошарком, індивіди керуються низкою критеріїв: рід занять, ставлення до засобів виробництва, рівень освіти, тип поселення. Проте в сучасному суспільстві, що трансформується, вирішальною ідентифікаційною ознакою стає рівень прибутку, який свідчить про втрату інших соціальних цінностей і орієнтирів. В той же час все більша частина населення починає розуміти, що можливості досягнення високого благополуччя для більшості обмежені. Ромбоподібна модель соціальної стратифікації змінює свою форму за рахунок збільшення низьких прошарків, які не в змозі пристосовуватися до умов, що змінилися. Подібні тенденції ведуть до люмпенізації значної частини населення і скорочення середнього прошарку – основи демократизації в розвинених суспільствах. Загалом, в сучасних суспільствах можна спостерігати тенденцію збільшення соціальної мобільності, що викликано різними процесами, серед яких глобалізація й інформатизація.

У зв'язку з кризовим станом суспільства в 90-х роках значно виросла увага українських і російських дослідників до методу ідентифікації. Його стали широко використовувати в дослідженнях рівня інтегрованості індивіда з соціальною структурою, процесів стратифікації, утворення нових прошарків і розмивання старих співтовариств в соціальному просторі. Інтенсивно відпрацьовується проблема визначення концепцій ідентичності, способів ідентифікації, її змісту, динаміки зміни класової і соціальногрупової ідентифікації, індивідуальної, середгрупової і корпоративної. Відповідно проводиться значна робота по теоретичному і емпіричному впровадженню

категоріального апарату, що забезпечує методологічну основу дослідницьких процесів ідентифікації.

Ю.Н. Козирєв і П.Н. Козирєв, розробляючи структуру процесів ідентифікації, досліджують співвідношення економічно-політичної, соціально-культурної і особистісно-соціальної ідентичностей. В своїй праці «Дискурсивність соціальних ідентичностей», вони здійснили дискурсивний аналіз орієнтації людей в корпоративно-особистісній ідентифікації і виявили три парадигми, по яких індивіди об'єднуються в дискурсивні співтовариства. Це парадигми «представницька», «амбівалентна» і «ординарна». В рамках першої парадигми виявляється приналежність індивіда до конкретних груп, які виділяються своїм положенням в суспільстві по соціально-політичних, соціально-культурних і соціально-моральних «вимірах». В межах другої парадигми – «амбівалентності» – автори пов'язують ідентифікаційні процеси з усвідомленням людьми полісоціальності свого місця в суспільстві, одночасного перебування в двох або трьох іпостасях, що дає широкий простір для формування і усвідомлення своєї ідентичності. Особливий інтерес являє собою виявлена авторами третя ідентифікаційна парадигма – «ординарності», коли люди визначають своє положення, соціальний статус і соціальну роль як «прости», «звичайні» люди. Завдяки цій парадигмі індивідам часто доводиться мінімізувати свою соціальну відповідальність або піднімати свою цінність як нормальність, як втілення народностей і т. ін. [97].

Заслугове на увагу і подальше методичне втілення і вживання цими авторами способів зіставлення відносної динаміки корпоративно-особистісної і особистісно-особистісної ідентифікацій, емпіричними індикаторами яких є відповіді респондентів на питання «Хто Я?» або «Хто ми?» [97]. Використання цього методу в соціологічних дослідженнях дозволяє фіксувати складні соціальні процеси, пов'язані з індивідуалізацією членів суспільства перехідного типу. Трансформаційні процеси ставлять

кожного члена суспільства перед необхідністю виявлення своєї реальної і бажаної соціальних позицій, причетності до відповідного соціального співтовариства і протиставлення стосовно нього.

Сучасні соціальні процеси стимулювали багатьох філософів, соціологів займатися науковою розробкою соціальної ідентифікації. Це викликало необхідність уточнення самого поняття ідентифікації, яке вже не просто є ототожненням індивіда, а пізнавальним процесом його усвідомлення, встановленням соціальних позицій особистості, її соціального статусу і ролі в ієрархії соціальних відносин. Завдяки такому підходу, система категорій ідентифікації в соціологічних дослідженнях набуває вже складну структуру. Так, З.Т. Голінкова спочатку виділяє типи соціальної ідентифікації в сучасному суспільстві – соціально-класовий, соціально-стратифікаційний, соціально-елітарний і плебейський, всестратифікаційний, а потім простежує характер ідентифікації в різних соціальних групах (робітників, службовців, інженерно-технічних працівників, керівників підприємства) [55].

Критерії самоідентифікації залежать як від реального економічного стану країни, реальних соціальних можливостей людини, так і від уяви самої людини про своє матеріальне положення, соціальний статус, потенційні можливості.

Як основні ознаки, які ідентифікують соціальну групу як специфічне явище, соціальний інститут сучасного суспільства, можна виділити наступні:

- рівень матеріального добробуту і стандарту споживання, оскільки тип споживання признається більшістю дослідників класичною ознакою, яка визначає приналежність, наприклад, до середнього класу;
- рівень освіти, кваліфікації і професійний статус;
- специфіку системи мотивів до роботи, в якій можуть домінувати не тільки економічні, але й позаекономічні чинники;
- особливості професійної етики;
- спосіб і стиль життя;

- місце в системі власності не тільки як власника нерухомого і рухомого майна, але й як суб'єкта соціального партнерства.

Такі ознаки соціальної групи можна було б назвати базовими, або ознаками малого, внутрішнього кола. Проте функції кожної соціальної групи в суспільстві, економіці настільки важливі, що поза визначення широкого кола ознак, зрозуміти основні потреби, функції і стратегічні задачі формування різних соціальних груп в сучасній Україні неможливо.

Серед ознак широкого, зовнішнього кола доцільно буде виділити наступні:

- самоідентифікація на основі визначення ціннісної і групової ідентичності;
- динамізм, здатність до самоорганізації і політичної діяльності;
- рівень впливу, на тлі інших соціальних груп, на ухвалення владними структурами всіх рівнів розв'язань в області економіки, внутрішньої політики.

Розглядаючи як приклад підходи до визначення середнього класу в системі постсоціалістичних суспільств, можна зазначити, що в рамках проекту Бюро економічного аналізу: "Формування середнього класу в Росії" були обкреслені продуктивні методологічні підходи до визначення специфічних особливостей і прийомів дослідження процесу становлення середнього класу в постсоціалістичних країнах, визначені деякі практичні підходи до розв'язання цієї проблеми [2].

Серед них можна виділити, перш за все, такі:

- середній клас може бути охарактеризований певною системою показників, яка включає, як ознаки, так і функції позначеного соціального утворення;

- всі ознаки, які ідентифікують середній клас, є доміантними, тому їх треба розглядати як рівнозначні і рівноважні;

- соціальні групи, які складають протосередній клас, характеризуються різним рівнем концентрації ідентифікаційних ознак;
- концентрація домінантних ознак в різних соціальних групах відбувається нерівномірно. Следством такої особливості стає відмова, або неможливість виконання соціальною групою однієї, декількох або всіх соціальних функцій.

Фактично такі принципи не носять якогось специфічного, властивого лише одній постсоціалістичній країні, логічного навантаження, і саме тому можуть бути застосовані для аналізу процесів формування середнього класу в Україні.

Наростання кількісних і якісних змін у всіх структурних блоках українського суспільства, зокрема в економіці і соціальній сфері, викликає необхідність аналізувати тенденції, які свідчать про процеси становлення нових соціальних груп. В цих умовах підхід, що дозволяє розрізнити соціальну групу в класичному розумінні (наприклад – середній клас) і протогрупу, дозволяє нам аналізувати не тільки закономірності становлення такої групи, але й розуміти можливості її впливу на процеси трансформації соціальної системи в суспільстві. Відмінності груп визначаються залежно від кількості і якості взаємозв'язків вже сформованих ознак [51].

Слід зазначити, що і в розвинених країнах існує значна диференціація. Так приміром, американські економісти і соціологи, розділяючи своє суспільство на три основні класи – верхній (10%), середній (понад 60%), нижній (30%), користуються, перш за все, такою ознакою, як річний прибуток: у верхнього класу в кінці ХХ ст. він перевищував 100 тис. дол., у середнього становив від 25 до 100 тис. дол., а в нижнього – менше 25 тис. дол." Стандарти матеріального споживання для середнього класу в США передбачають наявність у власності двох/одноповерхового сімейного будинку в передмісті, невеликої земельної ділянки, автомобіля середньої вартості для кожного дорослого члена сім'ї, навчання дітей в престижному

університеті [205, с. 8]. У Великобританії говорять про суспільство 30-30 – 40%, де 30% – це бідні, ще 30% – люди, які не мають надійного завтра, 40% – привілейовані [145, с. 30].

Проте, при будь-яких умовах, характерною особливістю визначення соціальних груп в розвинених країнах є те, що практично всі представники, від найнижчого рівня до найвищого, незалежно від області економіки, в якій вони зайняті, мають досить типізовані характеристики за рівнем прибутків, стилю життя, освіти і професійній підготовці, психологічному і соціальному розвитку.

Наприклад, в США на початку 2000 р. частка чисельності зайнятих переважно розумовою працею — "білих комірців" досягла майже 60%, а найвищі темпи зростання зайнятості за десятиріччя з середини 80- х до середини 90- х рр. доводилися на професії, які вимагають, як мінімум, вищої освіти. Якщо в кінці 70- х років особи з вищою освітою заробляли в середньому на 38% більше за тих, хто мав лише середню освіту, то в кінці 90- х років цей розрив збільшився до 71%. Середній тижневий реальний зарібок у тих, хто не мав диплома середньої школи знизився з 462 дол. в 1979 р. до 337 дол. в 1999 р. Особи з вищою освітою за цей період збільшили свій реальний тижневий зарібок від 758 дол. до 821 дол. Отже, розрив в прибутках високо і низькооплачуваних працівників після 40 років скорочення зріс в 90-х рр. в середньому від 3,7 до 4,4 рази, а рівень прибутків найманих працівників в США має безпосередній зв'язок з рівнем освіти [184, с. 55].

В 50-ті роки минулого сторіччя американський банкір Луїс Келсо висунув ідею створення справедливих умов доступу до капіталу всім верствам населення. Такий підхід сприяв би в гармонізації соціального партнерства основних суб'єктів господарювання на макрорівні в масштабах суспільства. Для реалізації такої ідеї була розроблена і ухвалена в 70-ті роки низка законів, що сприяють цьому процесові, внаслідок чого система

акціонерної власності працівників (ЕСОП) охоплювала в кінці 90-х років близько 15 млн. працюючих громадян, або 12% робочої сили США. До початку 90-х років в країні налічувалися 2500 компаній з числом зайнятих понад 1,5 млн. людей, де більше половини акціонерного капіталу належала працівникам. Отже, акціонерна власність працівників стала розповсюджуватися на великі відкриті, або публічні корпорації, в тому числі і на найкрупніші.

За даними Національного центру власності працівників, у 1997 р. працівники контролювали близько 8,3% всієї корпоративної власності в США, тобто із загальної суми акціонерного капіталу в 8 трлн. дол. на долю працівників доводилося 213 млрд. дол. через участь в звичайних планах ЕСОП; ще 200 млрд. дол. – через участь в опціонах по купівлі акцій. За останніми даними чисельність працівників, які володіють акціями своїх компаній оцінюється в 17 – 20 млн. людей (12,6 – 15% від загальної чисельності зайнятих у США) [184, с. 55].

Разом з тим слід зазначити, що в структурі власності як середнього класу, так і найманих працівників взагалі, домінують переважно два види власності: внески на ощадних рахунках в банках, житло і власність, отримана в спадок. Володіння цінними паперами в значній мірі поширене серед вищого рівня середнього класу, перш за все, найманих працівників управлінської ланки.

Працівникам низької кваліфікації внаслідок певної обмеженості та іншої системи особистих пріоритетів складно зрозуміти стратегічні цілі, потреби і вигоди соціального партнерства, рівень його сформованості та проблеми становлення. От чому низькокваліфікований працівник набагато більше зацікавлений в соціальному споживанні, ніж в соціальному партнерстві. З іншого боку, представники середнього класу більш динамічні і мобільні у відстоюванні своїх інтересів і через інститути соціального партнерства, більш здатні до самоорганізації, формуванню своєї ідеології,

цивілізованих, гнучких чинників і інструментів тиску на інших партнерів системи, навіть без допомоги профспілок.

Позначені вище основні ознаки і критерії ідентифікації індивіда стосовно певної соціальної групи визначають не тільки базове і соціальне призначення методу ідентифікації, але й принципи його функціонування в умовах системної трансформації суспільства.

В сучасній Україні, тіньовий сектор економіки охоплює 50 – 60% виробництва товарів і послуг, тому показник рівня матеріального добробуту є досить суб'єктивним і не дозволяє кваліфіковано визначити стандарт і тип споживання, оскільки не відома матеріальна основа ареалу середнього класу. Згідно концепції У. Хаттона, до середнього класу належать індивіди, повністю інтегровані в суспільство і володіючі певним набором рухомого і нерухомого майна. З точки зору такого підходу, в Україні понад 75% громадян повністю інтегровано в суспільство, оскільки, за даними всеукраїнського опитування, проведеного фірмою "СОЦІС" разом з Інститутом соціології НАНУ і Фундацією "Демократичні ініціативи" в 2004р., 90,9% наших громадян мають холодильник, 83,6% – кольоровий телевізор, 68,4% – пральну машину, хоча лише 10,6 % мають дачу (садові ділянки – 29,4%), 10,9% – модний одяг, 18,2% – нові або красиві і добротні меблі, 21,8% – стерео- і відеоапаратуру (Таблиця 17).

Проте, згідно офіційних даних Держкомстату, а також даних, отриманих в ході соціологічних опитувань, наукового аналізу, існує показник, згідно якого понад 75% населення нашої країни (65% за даними Інституту соціології НАНУ) вважає, що живуть гірше, ніж середня українська сім'я, тобто на середній і вищій клас залишаються близько 25% громадян, які в умовах десятирічного зниження темпів виробництва, руйнування соціальних структур, структури середнього класу, яка була сформована за часів СРСР, не так вже і погано.

Як зазначає група дослідників під керівництвом Горшкова М.К., джерело прибутків значної частини осіб з цих 25% має нетрудовий, напівкримінальний характер, тому протилежні джерелам прибутків переважної більшості представників середнього класу в розвинених країнах з прозорою ринковою економікою (що забезпечує гармонізацію інтересів особи і держави, суспільства). Тому ці прибутки не можуть служити базовою основою формування матеріального добробуту середнього класу, який повинен стати не тільки "щонайбільшою за чисельністю соціальною групою, яка займає середні (між верхами і низами) позиції", але й "виступає як "соціальний стабілізатор" суспільства і джерело відтворення кваліфікованої робочої сили" [183].

Крім того, 20 – 22% населення, які можливо, складають нині протосередній клас, навіть якщо вони реально існують, явно недостатньо для виконання середнім класом своїх базових структуроутворюючих функцій, таких, як забезпечення високої продуктивності праці; виробництво і розповсюдження знань, інформації; визначення характеру і структури ринку споживання; забезпечення гарантій політичної і економічної свободи; продукування маси управлінців в різних сферах економічного і суспільного життя.

Згідно результатів опитувань, проведеного фірмою "СОЦІС-ГЕЛЛАП" у жовтні 2000 р. з проблеми «до якого соціального класу себе зараховуєте», лише 14% вважали, що належать до середнього класу [142, с. 7].

Для розгляду соціальної структури в контексті суб'єктивного підходу (тобто очима населення) часто використовується тест інтегральної самооцінки свого соціального статусу по десятибальній шкалі. Респонденту пропонується визначити своє місце на 10-східчастих «сходах» соціальних статусів, де 10 – найнижче соціальне положення, а 1 – найвище. Для аналізу тесту ухвалено, відпрацьоване у ряді міжнародних досліджень, угруповання статусних позицій, згідно якого три верхні позиції (з 1 по 3) відповідають

«верхньому середньому» класу, 4 – 6 — власне «середньому», 7 – 8 — «нижньому середньому», а дві нижні статусні позиції (9 і 10) – «нижчому» класові [170].

Порівняння середніх шарів українського суспільства з російськими і західними аналогами можливо і коректно, якщо використовується єдина методика дослідження моделі соціальної структури. Для проведення такого порівняння потрібно звернутися до наступних даних.

В рамках крос-національного дослідження The International Social Survey Programme "Social Inequality II", що проводилося в 1992 – 1993 роках в 17 країнах Європи і Північної Америки, була побудована типова модель соціальної структури сучасних західних країн. Згідно описаного вище угруповання 10-бальної шкали, верхній середній клас склав 7,5% населення, середній – 58,9%, нижній середній – 23,5%, нижчий – 10,1% (підсумкові цифри табл. А). Ці дані, подані на Мал.2 у вигляді дзеркально відбитих графіків, демонструють «середньоарифметичну» соціальну структуру західних країн. Найпоширеніші «середні» статусні позиції легко впізнаються на малюнку по широких «крилах», які надають моделі соціальної структури західних суспільств ромбоподібну форму.

Модель соціальної структури Росії побудована на підставі даних, узятих з моніторингового дослідження ВЦІОМ (травень 2000 року). Верхній середній клас об'єднує 4% російського населення, середній – 33%, нижній середній – 31%, нижчий – 32% (підсумкові цифри Табл. А).

Таблиця 3.1.1

Самоідентифікація респондентів з різними рівнями «сходів» соціальних статусів (% від числа опитаних)

Статусні позиції	Дані досліджень		
	Україна	Росія	17 країн Європи і Америки

Верхній середній клас			
1-а позиція	0,4	1,0	0,8
2-а позиція	0,7	0	1,0
3-я позиція	2,0	3,0	5,7
РАЗОМ:	3,1	4,0	7,5
Середній клас			
4-а позиція	3,3	4,0	12,5
5-а позиція	5,0	19,0	28,3
6-а позиція	19,0	10,0	18,1
РАЗОМ:	27,2	33,0	58,9
Нижній середній клас			
7-а позиція	20,9	14,0	13,5
8-а позиція	22,7	17,0	10,0
РАЗОМ:	43,6	31,0	23,5
Нижчий клас			
9-а позиція	15,7	14,0	5,5
10-а позиція	10,4	18,0	4,6
РАЗОМ	26,1	32,0	10,1

Для побудови моделі соціальної структури України були використані результати спеціального дослідження, проведеного фірмою «Taylor Nelson Sofres – Ukraine» на загальнонаціональній репрезентативній вибірці (1200 чоловік) в листопаді 2002 року. Підсумкові значення шкали для України такі: верхній середній клас склав 3,1% населення, середній – 27,2%, нижній середній – 43,6%, нижчий – 26,1% (підсумкові цифри табл. А).

Звичайно, ми усвідомлюємо некоректність зіставлення даних, отриманих за різних часів (з 9-річним розривом із західними країнами). Проте, це єдина можливість порівняти тенденції соціальної стратифікації в

країнах західних і пострадянських. Ми прийняли допущення, що в 1990-х роках в соціальній структурі західних суспільств таких значних змін, як на пострадянському просторі, не відбулося.

Місце щонайбільшої концентрації статусних самооцінок українців – нижній середній клас (43,6%), або «базовий» шар суспільства (за термінологією Т. Заславської), або «бідні», виходячи з матеріального положення (М. Горшков, Н. Тихонова), або «робітники» - за соціально-професійним складом (Л. Хахуліна). Зображена графічно, ця обважніла нижня частина фігури, характерна для соціальної структури і України, і Росії, робить її схожою на піраміду (див. Мал. 3).

За роки реформ згідно моніторингових досліджень самооцінки основної маси українців і росіян змістилися в нижні шари соціальної піраміди. За даними 1992 року, російське суспільство в період реформ, що починалися, все ж таки мало «крила» середнього класу (хоча б на рівні самооцінок): верхній середній клас складав 2,8% населення, середній – 48,8%, нижній середній – 30,4%, нижчий – 18,0% [161]. На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні даних стосовно статусної самоідентифікації населення України на початок 1990-х років. Перші відомості про соціальну самоідентифікацію в моніторингу 1994 року вже віддзеркалювали погіршення соціального самопочуття людей в суспільстві, що трансформується [193].

Таким чином, провівши аналіз самооцінки соціального статусу населення України і Росії, ми можемо констатувати, що суб'єктивні картини соціальної структури двох країн близькі. Соціальний устрій двох пострадянських суспільств у відчуттях їхніх громадян являє собою протистояння «верхівки» і основної маси населення, сконцентрованої в двох нижніх шарах, тоді як «суб'єктивний середній клас» складає в Україні дещо більше чверті населення, а в Росії – третина. Безумовно, є відмінності в пропорціях шарів, проте їхня конфігурація являє собою один тип соціальної

структури. Порівняння ж суб'єктивних моделей стратифікації західних і пострадянських суспільств наочно свідчить про два принципово різних типи соціального устрою.

В процесі дослідження «Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін» було проведено зіставлення відповідей українців на питання про їхнє місце на ієрархічних «сходах» соціальних статусів з самооцінками приналежності до того або іншого класу (шару) суспільства. Для цього використовувалася шкала з чотирма категоріями: «вищий клас», «середній», «робочий», «нижчий» [170].

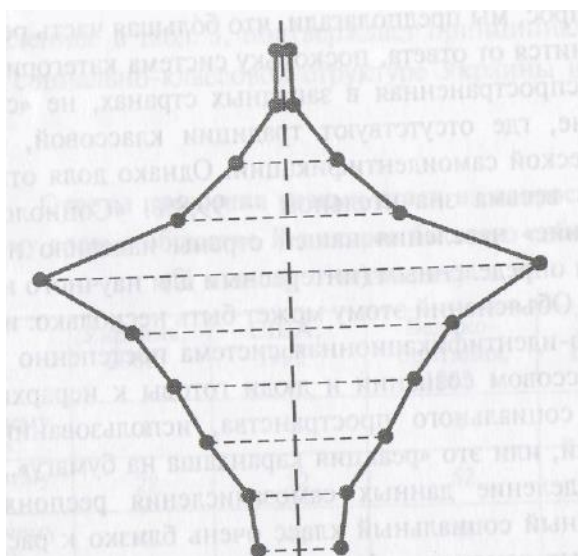

Рис. 3.1.1. Типова соціальна структура країн Західної Європи і Північної Америки

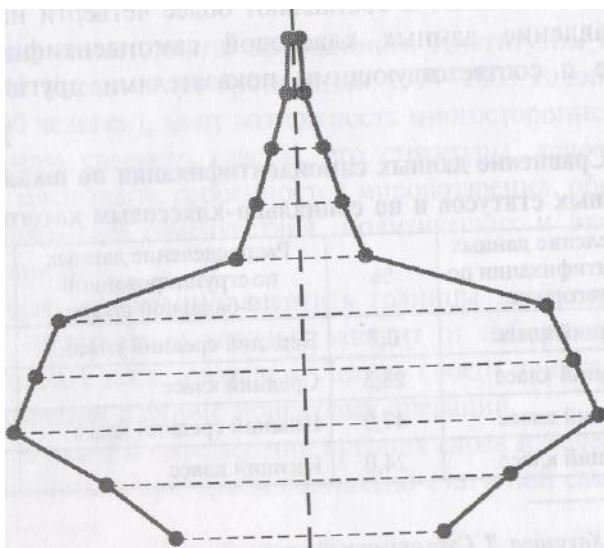

Рис. 3.1.2. Соціальна структура України

При цьому передбачалося, що велика частина респондентів відхилиться від відповіді, оскільки система категорій, зрозуміла і поширена в західних країнах, не «працює» в Україні, де відсутні традиції класової, статусно-ієрархічної самоідентифікації. Проте частка тих, що відповіли, виявилася вельми значною – 99,8%. «Соціологічна уява» населення України наділило названі категорії певним (цікавим для наукового вивчення) значенням. Цілком ймовірно, що нова соціально-ідентифікаційна система поступово укоріняється в масовій свідомості, і люди готові до ієрархічного бачення соціального простору, використання нових номінацій.

Розподіл даних самозарахування респондентів в певний соціальний клас дуже близький до розподілу даних самоідентифікації по чотирьох згрупованих шарах 10-бальної статусної ієрархії (див. Табл. В).

Отже, можна стверджувати, що масштаби суб'єктивного середнього класу в Україні, визначені різними методичними прийомами, приблизно співпадають і складають більш чверті населення. Зіставлення даних класової самоідентифікації в Україні з відповідними показниками інших країн, надане в Табл. 3, підтверджує принципові відмінності в соціальнокласовій структурі України і західних країн [55].

Таблиця 3.1.2

Порівняння даних самоідентифікації по шкалі соціальних статусів і по соціальнокласових категоріях (у %)

Розподіл даних самоідентифікації по 4 категоріях	%	Розподіл даних по згрупованій 10-бальній шкалі	%
Вищий клас	0,7	Верхній середній клас	3,1
Середній клас	28,3	Середній клас	27,2
Робочий клас	47,0	Нижчий середній клас	43,6
Низький клас	24,0	Низький клас	26,1

Таблиця 3.1.3

Відповіді населення різних країн на питання:

«До якого шару в суспільстві Ви швидше всього себе б зарахували?»

(% до числа тих, хто відповів)

	Україна 2002	США, 1992	Велико- британія, 1992	Західна Німеччина, 1992
До вищого шару	1	2	1	1
До середнього шару	28	52	52	71
До робочого класу	47	41	44	26
До нижчого шару	24	5	3	2

Ідентифікація або визначення причетності індивіда до того або іншого співтовариства в умовах сучасних суспільств, що трансформуються, стикається з такою проблемою як феномен статусної стратифікаційних або статусних розузгоджень, які розмивають позицію індивіда в структурі суспільства.

Уперше роль консистентності (або кристалізації) статусу в процесі формування соціального класу описана у роботах Біля, Ландейкера і Л. Брума, що використали своєрідний синтез стратифікаційного і класового підходів. Виділяючи в ході стратифікаційного аналізу сукупності індивідів із загальними характеристиками (доход, професія, освіта тощо), автори стверджували, що гомогенність (або консистентність) шару виступає одним з головних умов для усвідомлення групової спільності положення в соціальній структурі. Звідси виникає необхідність статусної кристалізації, яка має на увазі узгодженість між собою не тільки різних показників об'єктивного положення складових особового статусу, а й суб'єктивної оцінки, і також є сприятливим чинником в ідентифікації індивіда та його місця у суспільстві. Відповідно, статусною неконсистентністю ми називаємо ситуацію

неспівпадання у значущих показниках ідентифікації і невизначеність позиції індивіда по відношенню до соціальної групи, страті, класу.

У американській науці 50-60-х років відбувалося становлення концепції статусної неконсистентності як додатку до теорії соціальної стратифікації. В рамках концепції оформилися три версії аналізу статусних розузгоджень, що отримали умовні назви об'єктивної, суб'єктивної і нормативної.

Історично першим виник об'єктивний підхід, що розглядає неконсистентність статусів як чинник, що впливає на поведінку індивіда. Наявність ситуації, визначуваної як розузгодженість, фіксувалася дослідником, озброєним певним науковим інструментарієм. Основоположник концепції статусної розузгодженості, Р. Ленський пропонував визначати це явище в термінах нерівності рангів [211].

У його роботах статусна кристалізація або статусна консистентність означає збіг статусів (у соціальній позиції) індивіда визначує вимірах стратифікації.

Розширення уявлень про статусну кристалізацію привело до розвитку суб'єктивного і нормативного підходів. Прихильники нормативної версії визначають і вимірюють неконсистентність не за допомогою порівняння рангів, а через відхилення від нормативно очікуваних характеристик. Відправною точкою аналізу виступають уявлення про «правила конгруентності» – моделях статусів, які, як правило є очікуваними самими індивідами або їх соціальним оточенням, а суть розузгоджень зводиться до порушення цих правил [132, с. 49]. Суб'єктивний аспект неконсистентності вперше описаний у роботі Л. Брума, який підкреслював відмінності між усвідомленням положення і самим положенням в соціальній структурі. Акцент у цій версії аналізу робиться на усвідомленні індивідом, на підставі власного життєвого досвіду і суб'єктивних відчуттів, своєї статусної ситуації. Надалі серед дослідників встановилася майже повна одностайність з приводу

принципової необхідності аналізу суб'єктивної неконсистентності. Проте використання цього підходу в емпіричних дослідженнях привело до створення різних способів її виявлення, і отримані результати виявилися незіставними [28].

Східно-європейські соціологи, фіксуючи закономірність змін стратифікації і статусів індивіда у міру переходу до ринкових форм соціальної організації, звертають увагу на дві складові цього процесу, що ілюструються наступними прикладами. Кристалізації стратифікаційних сходів у Польщі в 80 – 90-і рр. Сприяли, по-перше, те, що збільшується консистентність освіти і доходу як прояв балансу між інвестиціями і винагородою індивіда і, по-друге, узгодженість цих об'єктивних характеристик зі світоглядними, що виявляється у схожих ціннісних орієнтаціях у представників однієї і тієї ж соціально-професійної групи. Формування середнього класу в Чехії в 1992 – 97 рр. супроводжувалося кристалізацією об'єктивних характеристик (освіти, доходу, сектора зайнятості) середніх шарів, що позитивно впливала на процес ідентифікації. Узгодженість об'єктивних характеристик у тих, що займають серединні позиції у суспільній ієрархії, сприяла усвідомленню свого положення в системі соціальних шарів, що виявлялося у більш чіткій самоідентифікації з середнім класом [211, с. 387].

В Україні, до останнього часу, не проводилося спеціальних досліджень в області статусної кристалізації і статусної неконсистентності. Спираючись на данні моніторингу Інституту соціології НАН України у 2006 р., і систематизацію А. Петракової, спробуємо проаналізувати ситуацію статусної неконсистентності у сучасній Україні [201].

Припускається, що в умовах масштабних трансформаційних змін і перетворень соціальної структури в Україні, є у наявності статусна неконсистентність у значущих стратифікаційних вимірах. У якості

суб'єктивних показників використовувались дані самооцінки респондентами свого положення в суспільстві [201].

Таблиця 3.1.4

Статусні групи

Статус	2004 год	2005 год	Всього за 2 года
Частота	624	424	1048
<i>Низький</i>	34,7%	23,6%	29,1%
Частота	1028	1175	2203
<i>Середній</i>	57,1%	65,4%	61,3%
Частота	148	197	345
<i>Високий</i>	8,2%	11,0%	9,6%
Всього	1800	1796	3596
	100%	100%	100%

Слідуючи наведеним вище даним, за період 2004 – 2005 рр. спостерігається тенденція скорочення групи респондентів, що ідентифікують себе із низьким статусом за рахунок збільшення груп середнього і високого статусів.

Суб'єктивні статусні показники поєднувалися із об'єктивними вимірами ідентифікації: соціально-демографічним, економічним і професійним. Соціально-демографічні вимірювання об'єднують показники житлових умов, місця мешкання і віку. Економічний вимір відображає показники матеріального рівня сім'ї, доходу на одного члена сім'ї, заробітної плати і сектора економіки. Професійний вимір – користування комп'ютером, статус зайнятості, тип кваліфікації й освіта. А. Петракова провела розрахунок узгодження об'єктивних і суб'єктивних показників на підставі коефіцієнта кореляції Спірмена. У випадку, якщо об'єктивні вимірювання статусу узгоджуються із самооцінкою, коефіцієнт кореляції не має бути нижче 0,1.

Таблиця 3.1.5

Зв'язок між самооцінкою соціального статусу і його об'єктивними характеристиками

Статусні характеристики	Суб'єктивний статус 2004-2005 г.г.	Ранг
<i>Соціально-демографічний вимір</i>		
Наявність у квартирі гарячої води	0,175	1
Місце мешкання (місто, сіло)	0,159	2
Наявність у квартирі телефону	0,131	3
Кількість чоловік, що проживають у квартирі	0,129	4
Наявність у квартирі холодної води	0,123	5
Наявність у квартирі каналізації	0,119	6
Наявність у квартирі центрального опалювання	0,096	7
Кількість чоловік, що живуть у одній кімнаті	0,074	8
Тип житла (свій будинок, квартира/орендоване житло)	0,070	9
Кількість кімнат на сім'ю	0,067	10
Наявність у квартирі газу або електроплити	0,067	11
Вік	-0,241	12
<i>Економічний вимір</i>		
Матеріальний рівень життя сім'ї	0,483	1
Сукупний дохід на одного члена сім'ї	0,246	2
Заробітна плата	0,245	3

Сектор економіки (державний/приватний)	0,060	4
<i>Професійний вимір</i>		
Уміння користуватися комп'ютером	0,228	1
Статус зайнятості	0,215	2
Робота	0,198	3
Освіта	0,193	4

Не дивлячись на те, що класифікація, приведена А. Петракової, багато в чому з'являється суперечливою (особливо в частині соціально-демографічних вимірів), проте вона дає досить показову картину статусної кристалізації сучасного українського суспільства.

Передусім, слід зазначити, що самооцінка соціального статусу українців практично не залежить від умов мешкання. Однак, вона перебуває у безпосередній залежності від типу населеного пункту та віку респондента – чим молодше індивід, тим вище він визначає свій соціальний статус і навпаки. Не спостерігається зв'язок між самоідентифікацією і такими демографічними характеристиками, як стать, національність, рідна мова, релігія. Сімейний стан (за винятком випадків зареєстрованого шлюбу) також не робить впливу на суб'єктивне сприйняття свого статусу респондентами. Економічні виміри показують статусну узгодженість українського суспільства. У професійному вимірі слід зазначити, що рівень освіти не завжди відповідає рівню кваліфікації та статусу зайнятості.

З наведеного вище можна зробити наступні висновки. У сучасному українському суспільстві в даний час існує стійка платформа 10 статусних характеристик, які впливають на формування суб'єктивного статусу і з'являються підставою для статусної кристалізації. Це показники місця мешкання (за типом населеного пункту і регіоном), сімейного стану, віку,

доходу, матеріального рівня сім'ї, заробітної плати, сектора економіки, статусу зайнятості, роботи і освіти. Кореляція між рівнем освіти і грошовими доходами залишається досить низькою. В Україні у різних пропорціях і залежно від рівня у статусній ієрархії співіснують як статусна кристалізація, так і статусна неконсистентність – у міру підвищення статусу соціальної групи спостерігається тенденція розузгодження статусів.

Отже, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Чим глибше диференціація в соціально-економічних обставинах життя окремих співтовариств, тим більш чіткі межі ідентифікації пролягають між ними. Метод ідентифікації передбачає використання процедур виявлення ідентифікаційних ознак, їхньої систематизації, аналізу ступеня наявності в об'єкті дослідження і визначенні способів, засобів надання особистості тих властивостей і якостей, які дозволяють їй ідентифікуватися в даному співтоваристві.

2. Дослідники ідентифікаційних процесів в суспільстві прагнуть побудувати свої методологічні схеми ієрархії об'єктів ідентифікації по ступеню їхньої важливості як для індивіда, так і для суспільства загалом:

- а) ідентифікація за масштабом соціальних груп;
- б) вікова ідентифікація;
- в) ідентифікація по професійних, виробничо-організаційних і матеріально-власницьких категоріях з людьми тієї ж професії, товаришами по роботі (навчанню), з тими, хто має такий же добробут;
- г) громадянська ідентичність;
- д) політично-ідеологічні цінності ідентифікації, які розділяють переконання людини і його погляди на життя з близькими по політичних позиціях, з тими, хто не цікавиться політикою;
- е) ідентифікації, які формуються на основі стратегій поведінки.

3.2. Еволюція ціннісної свідомості як результат соціальної диференціації

Громадська свідомість є відбиттям в духовній діяльності людей інтересів і уявлень різних соціальних груп, класів, націй, суспільства загалом. У своїх пізніх працях Талкотт Парсонс, розглядаючи історію і еволюцію людського суспільства, виявляє теорію «соціокультурної еволюції суспільства». Згідно цієї теорії суспільство розвивається від простих форм до більш складних шляхом процесу диференціації з подальшою інтеграцією. За Т. Парсонсом, примітивне суспільство гомогенне і однорідне, в ньому відсутня різноманітність підсистем. Тому за рахунок процесу диференціації підсистем і диференціації функцій, а з ними і інститутів, примітивне суспільство проходить деяку кількість стадій, які і являють собою процес еволюції [226]. Ще раніше основи ціннісного розуміння еволюції заклав Г. Спенсер, згідно його теорії, соціальною еволюцією є процес руху від однорідного до різнорідного, єдності диференціації і інтеграції, і досягнення соціальної рівноваги в ході пристосовування системи до зовнішніх і внутрішніх змін.

В процесі вивчення еволюції суспільної свідомості, треба сфокусуватися на умовах її виникнення. Зрушення і зміни в громадській свідомості починають дозрівати вже на попередніх етапах функціонування суспільного устрою. Вони виявляються у формі невідповідності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій і настанов індивідів реально існуючим суспільним (економічним, соціальним, політичним, духовним і т. д.) відносинам. В цьому випадку можна спостерігати у певної соціальної групи (або у соціальних груп) появи орієнтації на інші цінності, не відповідні загальноприйнятим – зміни ціннісних орієнтацій. Якщо ж виникнення нових цінностей супроводжується сприятливими умовами для їхньої реалізації, то це приводить до появи нового соціокультурного середовища, що є віддзеркаленням трансформаційних процесів [87, с. 166]. Зміни, що свідчать

про еволюцію або деформацію сучасної громадської свідомості, накопичувалися поступово. З одного боку, вони віддзеркалювали реакцію на ті об'єктивні обставини, які склалися в суспільстві, і, перш за все, в економіці і політиці, з іншого – вони демонстрували ті зрушення, які означали появу нових моделей поведінки, або перетворення стереотипів поведінки, що вже склалися і функціонуючих. В результаті ми спостерігаємо зміни у всіх сферах життя суспільства, особливо в громадській свідомості і діяльності людей [188, с. 11].

Еволюційні зміни особливо властиві громадській свідомості в період трансформаційних процесів. Свого часу Р. Декарт говорив про антисвідомість, намагаючись пояснити явища, що випадають з логіки суспільного розвитку. Зміни можуть охоплювати як громадську свідомість загалом, так і окремі її види, форми, а також механізми її функціонування [188].

Для розглядання еволюції ціннісної свідомості перш за все потрібно звернутися до класичної теорії цінностей, аксіології, вченні про природу цінностей. Аксіологія як самостійна область філософського дослідження з'являється тоді, коли поняття буття розщеплюється на два елементи: реальність і цінність як об'єкт різноманітних людських бажань і устремлень. В рамках «аксіологічного трансценденталізму», розвиненого баденською школою неокантіанства (представники – В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), цінності, будучи ідеальними предметами, не залежать від людських потреб і бажань. Макс Вебер в своїй "соціології розуміння" сприйняв у неокантіанців уявлення про цінність як норми, способом буття якої є значущість для суб'єкта, і застосував його до інтерпретації соціальної дії і соціального знання [33]. Надалі у Ф. Знанецького і особливо у Т. Парсонса поняття «цінності» набуло узагальнено методологічного значення як засіб виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів. Е. Дюркгейм дійшов висновку, що джерелом цінностей в процесі практичної діяльності

стають ідеали, тобто уявлення людини про те, що ще не існує насправді. А речі стають цінністю (мають цінність) тоді, коли вони відповідають втіленому в них ідеалу або виражають ідеали [209, с. 149]. Згодом Дюркгейм показує, що ідеали історично змінюються із зміною соціальних груп, що відповідно до зміни ідеалів виникають нові системи цінностей і, таким чином, він установлює закономірність в розвитку систем цінностей. Фактично Е. Дюркгейм став основоположником "сучасної теорії цінностей", в рамках якої він зробив такі висновки:

- в періоди соціальних потрясінь або криз виникають нові ідеали, які люди прагнуть утілити в реальність;
- сукупність колективних ідеалів складає душу суспільства;
- ідеали виявляються рушійною силою зміни суспільства, тому що за ними стоять реальні і діючі сили соціальних груп;
- функція ідеалів "полягає в тому, щоб реформувати реальність";
- соціальна філософія "розглядає ідеал лише для того, щоб створити науку про нього" [70, с. 52].

Можна констатувати, що, розкривши нерозривний зв'язок ідеалів і цінностей, Е. Дюркгейм заклав теоретичні основи не тільки теорії цінностей, але й теорії соціального ідеалу [209].

В сучасній філософській традиції західні дослідники (Ф. Адлер, Г. Аллпорт, П. Вемон, В. Каттон та ін.) розглядають систему цінностей як універсальну, продовжену, однорідну структуру пріоритетів, що визначає бажану життєву стратегію і систему орієнтацій індивіда [104]. Так, зокрема американський філософ С. Ключхонн дає таке визначення: «... Ціннісні орієнтації — складний, але повністю впорядкований комплекс принципів, що виникає в процесі оцінювання як наслідок взаємодії трьох різних елементів — когнітивного, афективного і директивного — і такий, що визначає вчинки і думки особистості в тій мірі, в якій це пов'язано із розв'язанням "загальнолюдських проблем» [217, с. 411].

В працях вищезазначених дослідників аналіз починається з розгляду цінностей як глобального культурного контексту реалізації життєвих стратегій індивідів. Система цінностей розглядається детально, після чого її приводять до певної ієрархії. Вчені роблять спроби виявити різні значення терміну «цінність», при цьому виділяючи базові й операціональні, зовнішні і засвоєні цінності. Визначено, що цінності організуються в багатовимірний простір, в якому визначаються їхні взаємовідносини і розглядаються різні проєкції даного простору. Суттєвою особливістю даного підходу є співвідношення вибору поведінки і бажаних результатів дії способом «зверху вниз»: від відповідей на кінцеві питання існування до конкретних переваг у вимогах [104].

Говорячи про еволюцію ціннісної свідомості не можна обійти увагою ціннісну теорію Рональда Інглехарта (Інститут соціальних досліджень Мічиганського університету), який дослідив глобальне зрушення ціннісної системи в суспільстві від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей [29]. В своїй теорії Інглехарт критично переглядає базову ієрархічну концепцію людських потреб, запропоновану А. Маслоу. Ієрархія цінностей, за Абрахамом Маслоу, в цілому виглядає таким чином:

1. Фізіологічні, 2. Соціальні і самоактуалізація;
- (матеріалістичні) (постматеріалістичні)

Дослідження Інглехарта, проведені в 70-ті роки, показують, що у сучасному суспільстві намітилася стійка тенденція зміни ціннісних пріоритетів, зрушення в бік постматеріалістичної зміни ієрархії:

1. Соціальні і самоактуалізація 2. Фізіологічні
- (постматеріалістичні) (матеріалістичні)

Кінець двадцятого сторіччя став в країнах СНД не тільки часом помітної трансформації базових соціальних інститутів і еволюції ментальності, але й нової соціальної диференціації. Одним з віддзеркалень

цього процесу є помітна ціннісна диференціація молодого і старшого поколінь, що чітко визначилася.

В сучасному світі соціалізація нового покоління відбувається на тлі трансформації ієрархії цінностей. Аналізуючи динаміку ціннісних орієнтацій, ми враховуємо дію механізмів спадкоємності і мінливості. Механізм спадкоємності в сучасній ситуації непропорційно зменшений. Це викликано тим, що при штучній зміні громадської моделі в суспільстві, що трансформується, традиційні цінності, ухвалені поколінням батьків, викликають протест і неприйняття збоку молодого покоління, сприймаються як помилкові, нав'язані зверху. Традиційний суспільний устрій (норми, цінності) піддається критиці і перегляду в громадській думці, оскільки вважається таким, що віддзеркалює минулу тоталітарну систему. Отже, ми спостерігаємо процес диференціації ціннісної свідомості молодого покоління і, поки що діючих, суспільних норм. В той же час суспільним інститутам доводиться поступово приймати нові цінності, що з'явилися, і пристосовуватися до них. В результаті зміна ціннісної свідомості робить значний вплив на еволюційні процеси в суспільстві.

А.А. Кавалеров зазначає, що ціннісні орієнтації особистості, залишаючись компонентом внутрішньої структури світогляду індивіда, знаходяться в безпосередньому зв'язку з настановами, потребами, мотивами і інтересами. Таким чином, ціннісні орієнтації особистості співвідносяться з ціннісними орієнтаціями суспільства загалом, цінностями духовної культури, які самі можуть виступати як чинники, що визначають системи цінностей різних соціальних груп і суспільства в цілому [87].

В.Т. Лісовський стверджує, що криза в суспільстві спричинила особливу, нетрадиційну диференціацію поколінь, яка стосувалася «...філософських, світоглядних, духовних основ розвитку суспільства і людини, базисних поглядів на економіку і виробництво, матеріальне життя суспільства. Покоління "батьків" виявилось в положенні, коли передача

матеріальної і духовної спадщини наступникам практично відсутня... В...суспільстві в наявності розрив поколінь, що відбиває розрив історичного розвитку" [118, с. 165].

Н.І. Лапін в своїй праці «Цінності в кризовому соціумі» розрізняє системи цінностей: інтегруючі – ті, які в основному консолідують поведінку суб'єктів, і диференціюючі – ті, які роз'єднують суб'єктів, виявляючи їхню специфічність і особливість в поведінці: змістовно-життєва система (за Н.І. Лапіним) об'єднує цінності людської суті, що зумовлюють цілі буття, людського ества, цінності свободи, правди, краси; вітальна – ціннісні судження, необхідні для збереження і підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтеракціоністська – включає ціннісні судження, важливі в міжособистісному та груповому спілкуванні: гарні стосунки, спокійна совість, влада, взаємодопомога; соціалізаційна – включені ті цінності, які визначають процес формування особистості» [113, с. 105].

В результаті зміни суспільного устрою під час переходу від тоталітарної системи до системи, заснованої на ринкових відносинах, відбувається диференціація, яка супроводиться стрімкою дезінтеграцією суспільних груп і інститутів, втратою особистої ідентифікації з колишніми соціальними структурами. Спостерігається розхитування нормативно-ціннісних систем старої свідомості під впливом ідей і принципів нового мислення.

На противагу періоду соціальної уніфікації, життєдіяльність індивідів стала більш диференційованою, менше регламентуються їхні дії ззовні, розвиток суспільства зв'язується з процесами індивідуалізації, підтримкою підприємницької ініціативи, інноваційністю, намічається рух по шляху більшої свободи людини у виборі цілей і засобів їхнього досягнення. Все це відбивається в новій системі цінностей, формування якої в умовах зниження тоталітарного нагляду супроводжується переосмисленням старих цінностей, аж до повного їхнього заперечення. На жаль, такий підхід часто призводить

до заперечення всього досвіду попередніх поколінь, у зв'язку з чим в сучасній літературі багато авторів говорять про кризу цінностей в українському суспільстві [167, с. 403]. Слід зазначити, що цінності в пострадянській дійсності суперечать один одному. З одного боку, небажання жити по-старому поєднується з розчаруванням в нових ідеалах, які виявилися для багатьох нереальними і фальшивими. З іншого – сприйняття свободи і приватної ініціативи супроводжується небажанням брати на себе відповідальність за власні дії і рішення. Незважаючи на прагнення відстояти право на свободу приватного життя, в тому числі і від контролю держави, спостерігається тяга до авторитарної системи, "сильної руки". Таким є неповний перелік суперечностей, що створилися, які не дозволяють однозначно визначити стан і дефініції структури суспільств, що трансформуються, і зокрема сучасної України.

Розглядаючи процес розвитку нових ціннісних орієнтацій, треба приділити увагу системі настановлень світогляду, що історично склалися, які існували в суспільстві в період передуючій трансформації, оскільки нинішня ієрархія цінностей знаходиться в безпосередньому взаємозв'язку з нею. Крім того, необхідно встановити, яким чином політична і економічна ситуація, що змінюється, робить вплив на систему цінностей в суспільстві.

Щорічно Інститутом соціології НАН України проводиться «Моніторинг соціальних змін українського суспільства», він наочно показує досліднику динаміку ціннісних орієнтацій суспільства в період з 1994 р. і дотепер. Необхідно відзначити, що характер ціннісних пріоритетів залежить безпосередньо від приналежності індивіда до тих або інших соціальних, вікових груп, територіальних та етнічних спільнот, цілого ряду диференціюючих чинників, що пересікаються в кожному індивіді.

Таблиця 3.2.1.

Порядок і динаміка ціннісних пріоритетів громадян України за період 1994-2003 рр.

(середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

<i>Складові людського життя</i>	<i>1994</i>	<i>1997</i>	<i>2000</i>	<i>2003</i>
Міцне здоров'я	4,93	4,94	4,89	4,90
Міцна сім'я	4,68	4,82	4,80	4,84
Благополуччя дітей	4,76	4,75	4,80	4,76
Матеріальний добробут	4,81	4,85	4,90	4,69
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,21	4,42	4,41	4,31
Цікава робота	3,95	4,18	4,30	4,29
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	4,02	4,33	4,27	4,24
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,64	4,72	4,69	4,21
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,31	3,48	3,53	4,13
Державна незалежність країни	3,41	3,57	3,60	4,07
Національно-культурне відродження	3,70	3,88	3,80	3,94
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,82	4,07	3,97	3,93

Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,09	3,12	3,16	3,90
Демократичний розвиток країни	3,32	3,41	3,28	3,85
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей	3,48	3,69	3,61	3,85
Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)	3,80	4,17	4,16	3,63
Можливість критики і демократичного контролю владних структур	3,04	3,04	2,99	3,45
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	2,70	3,04	3,10	3,43
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання	-	-	-	3,02

обрядів тощо)				
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	1,77	1,76	1,90	2,67

Можна констатувати, що в 1994 р. ієрархію ціннісних пріоритетів очолюють вітальні цінності – «міцне здоров'я», «матеріальний добробут», «благополуччя дітей», «міцна сім'я»; крім того, можна там же спостерігати присутність такої суспільно-значущої цінності як «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві». Індекси цих ціннісних пріоритетів коливаються від 4,64 до 4,93 бали за 5-бальною шкалою. Крім того, дуже важливими для себе ці цінності вважали приблизно 86,8% опитаних. За період до 2004 року ми спостерігаємо зростання значущості інституту сім'ї в громадській думці. Отже, можна констатувати, що дестабілізація суспільного життя примушує людей шукати опору в сім'ї, рідних, тобто в тому, що здається останнім оплотом в період загальних кардинальних змін. До 2000 року спостерігається і зростання такої вітальної цінності як «матеріальний добробут». Достатньо цікава ситуація спостерігається з позицією цінності «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві». Цей ціннісний пріоритет, що мав в 1994 р. 4,64 бали за 5-бальною шкалою до 2003 року знизився до 4,21 бала і поступився місцем в блоці домінуючих ціннісних пріоритетів.

До 2003 року серед домінуючих пріоритетів українських громадян ми можемо спостерігати вже тільки чотири вітальних цінності: міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут. Середньозважені бали цих цінностей за 5-бальною шкалою коливаються між 4,69 і 4,90 балів. Крім того, дуже важливими для себе ці цінності вважають 84,8% опитаних.

Що стосується другої частини блоку «досить важливих цінностей», то можна відзначити, що в 1994 році там спостерігалися тільки дві цінності –

«створення в суспільстві рівних можливостей для всіх» і «суспільне визнання, повага з боку друзів, колег, співгромадян». Індекси цих цінностей коливаються від 4,02 до 4,21 бала за 5-бальною шкалою. В 1994 році дуже важливими для себе їх вважали 53,9% опитаних. Відмінність між інтегральними середніми індексами першої і другої частини блоку «досить важливих цінностей» показує, що перша частина блоку складає ціннісне ядро, оскільки є домінуючою стосовно цінностей другої частини. Цінності, що входять в другу частину блоку, можуть розглядатися як резервні, тобто такі, які потенційно можуть переміщатися в ціннісне ядро. Проте, треба брати до уваги і той факт, що ці ж цінності можуть переміщатися також і в зворотному від ядра напрямі – до напівпериферії ціннісної системи респондентів.

Аналізуючи дані за період 1994-2003рр., ми спостерігаємо, що рівень «досить важливих цінностей» значно зріс в бальному виразі, статистично. За наслідками опитування, проведеного в 2003р., можна стверджувати, що середньозважені показники таких цінностей як «створення в суспільстві рівних можливостей для всіх» і «суспільне визнання, повага з боку друзів, колег, співгромадян» зросли до 4,31 і 4,24 відповідно, що означає не тільки затвердження цих цінностей на домінуючих позиціях в суспільстві, а й впевнене зростання їхньої значущості. В цьому ж році в блок «досить важливих цінностей» увійшли такі пріоритети як «цікава робота», «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві», «підвищення освітнього рівня», «державна незалежність в країні». Отже, в 2003 році склад резервних цінностей ядра зберіг цінності 1994р. і поповнився ціннісними пріоритетами, що мали в 1994г. позиції середнього рівня – «цікава робота», «підвищення освітнього рівня», «державна незалежність в країні». В 2003 році дуже важливими всі вищеперелічені цінності для себе вважають 46,3% опитаних громадян. На цих прикладах ми можемо спостерігати, як разом з вітальними цінностями до домінуючих позицій в українському суспільстві

поступово наближаються постматеріалістичні цінності самоактуалізації і соціальності.

Що стосується характеристики блоку цінностей середнього рівня, то тут ми можемо спостерігати також дві ціннісні підгрупи: одна, що наближається до «досить важливих цінностей», а інша, – до цінностей, що знаходяться на периферії ціннісних орієнтацій. У 1994р. до першої підгрупи належали такі цінності як «цікава робота», «незалежність у справах, судженнях, вчинках», «відсутність значного соціального розшарування», «національно-культурне відродження». Індивідуальні середньозважені індекси цих пріоритетів коливалися від 3,70 до 3,95 балів за 5-бальною шкалою. Дуже важливими для себе їх вважали 44,8% опитаних. В 2003р. у складі першої підгрупи ціннісної периферії ми вже спостерігаємо 6 пріоритетів. В порівнянні з 1994р. в її складі збереглися «незалежність у справах, судженнях, вчинках», «національно-культурне відродження» і «відсутність значного соціального розшарування». Більш того, перший і другий пріоритети збільшили свої показники до 3,93 і 3,94 бали відповідно, а «відсутність значного соціального розшарування» показує зниження балів до 3,63. Із зони периферійних цінностей сюди перемістилися такі пріоритети як «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «демократичний розвиток країни» і «розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей». По сукупності індивідуальні середньозважені цінності цієї підгрупи коливаються від 3,63 до 3,94 балів за 5-бальною шкалою. Таким чином, дуже важливими для себе їх вважають 30% опитаних.

Стосовно другої підгрупи цінностей середнього рівня, можна відзначити, що в 1994р. сюди входили: «розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей», «державна незалежність країни», «демократичний розвиток країни», «підвищення освітнього рівня», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не

побоюючись за особисту свободу», «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур». Середньозважені індекси для цінностей цієї підгрупи коливалися від 3,04 до 3,48 балів за 5-бальною шкалою. Цінності цієї підгрупи вважали дуже важливими для себе тільки 28,7% опитаних.

Порівняно з 1994р. до 2003р. кількість пріоритетів в цій підгрупі значно зменшилася. Тут залишилися тільки 3 цінності: «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур», «можливість підприємницької ініціативи», «участь у релігійному житті». При цьому слід зазначити, що рівень перших двох цінностей виріс до 3,45 і 3,43 відповідно. Дуже важливими для себе ці цінності вважають 17% громадян. Слід також зазначити, що такі складові суспільного життя як «можливість підприємницької ініціативи» і «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій», що знаходяться в 1994р. на периферії ціннісних пріоритетів і мають 2,70 і 1,77 середньозважених бала відповідно до 2003р., збільшили свої показники до 3,43 і 2,67 бала, і перший з указаних пріоритетів перемістився в зону ціннісної напівпериферії.

Резюмуючи дані результатів аналізу динаміки ціннісних пріоритетів українських громадян в період з 1994 по 2003 роки, можна констатувати наступне. Блок вітальних цінностей як в 1994 р., так і в 2003 р., як і раніше, посідає центральне, основне місце. Це цілком виправдано, оскільки в період трансформації суспільства, коли більшість населення знаходиться в стані психологічної і соціальної невизначеності, пошуку свого місця в нових умовах життя, на передній план громадської свідомості виступають традиціоналістські цінності. В цьому контексті ціннісний консерватизм є елементом самозбереження і необов'язково він протиставлений новій постматеріалістичній парадигмі.

Важливо звернути увагу на динаміку соціальних цінностей і цінностей самореалізації індивідів. У ряді соціальних цінностей ми спостерігаємо

перерозподіл позицій між рядом ціннісних пріоритетів, що віддзеркалюють як консервативну тенденцію так і її модернізацію. Цінності самореалізації в більшості своїй стосуються постматеріалістичної традиції, і ми спостерігаємо стійке зростання показників пріоритетів цих цінностей в орієнтації української громадської свідомості. А політико-громадські цінності в 2003р., як і в 1994 р., не займали провідних позицій в житті суспільства, хоча й збільшили свій рівень важливості для громадян, що підтверджує наявність зростання потенціалу модернізації в суспільстві.

Говорячи про еволюцію ціннісної свідомості в умовах сучасної України, неможливо обійти увагою феномен, що отримав особливу гостроту останнім часом. Це територіальна диференціація ціннісної свідомості, яка розглядається на рівні гіпотези. Проявом цього процесу прийнято вважати електоральні переваги на виборах в центральні органи влади, що проводяться з 2004 року. Результати голосування відображають чітку відмінність, що межується із зіставленням Сходу і Заходу (як умовне ділення) України.

Відмінність, що виявлялася в підтримці політичних сил, що проголошували домінування часом протилежних життєвих цінностей. Такими, приміром, були «західні демократичні цінності» і цінності «наведення порядку в країні», «державна тільки українська мова» і «статус другої державної надати російській мові» тощо. Наскільки правомірно робити висновок щодо існування диференціації ціннісної свідомості в територіальному аспекті?

Існування відмінностей в цінностях, переконаннях, перевагах різних соціальних груп і підгруп в рамках одного суспільства характерне для будь-якої держави або народу. Це диференціація цінностей між немолодими людьми і молоддю, представниками різних національностей, регіонів (місто, село), професій. Такі диференціюючі ціннісні орієнтації цілком відповідають «колективним перевагам», за термінологією Е. Дюркгейма. Проте, як правило, ці групи розосереджені по країні і не розділені територіальною

демаркаційною лінією, при цьому переважання носіїв певного набору «колективних уявлень» визначає соціокультурну модель держави. Нинішня ціннісна різноманітність в Україні безумовно приречена її історією і географічним розташуванням «між» Сходом і Заходом. Можливо тому М. Грушевський і його послідовники шукали причину багатьох історичних подій в Україні у «фатальній географії».

На думку Н. Яковенко, сучасні історичні дослідження не являють собою задовільної альтернативи і не дають суттєвого уточнення побутовим геополітичним розмежуванням України на «захід – схід» [210]. Соціокультурна різноманітність України є логічним результатом історичних колізій, що розвивалися на її території, і географією країни, яка розташувалася «між» Сходом і Заходом. Як один, так і інший несуть в собі вельми різноманітні соціокультурні комплекси, а часом і протилежні ціннісні орієнтації. Найяскравішими представниками Сходу, що впливали на долю країни, можна назвати татар, Туреччину XVI-XVII століть, Росію, яка в ті ж сторіччя «збирала землі». Захід представлений культурним впливом Візантії, католицьким впливом Великого Литовського князівства і Речі Посполитої. Окремо необхідно відзначити, що Закарпаття з пізнього середньовіччя належить Угорщині, а пізніше і Австро-Угорщині. В першій половині XVI сторіччя значні простори Лівобережжя тільки належало колонізувати, що означало зустріч різних культур на цих землях.

Отже, на території сучасної України протягом всієї її історії можна спостерігати присутність різних цивілізацій, економічних систем, ідеологій, релігійних устроїв, які не тільки могли мирно співіснувати, але й часто конкурували, тіснили один одного, поперемінно беручи верх, вступали в тимчасові об'єднання для досягнення загальних цілей. Крім того, декілька сторіч тут співіснували слабо зв'язані між собою територіальні конгломерати, політично підлеглі різним державам [210].

Декілька століть соціокультурна і політична стратегія України полягала в приєднанні то до Сходу, то до Заходу, нерідко переймаючи супутню їм культуру і мову. До 1991 року не вдалася жодна спроба отримання Україною суверенітету. Варто відзначити ще й такі особливості геополітичного формування країни, як «включення земель» Західної України в результаті Другої світової війни і Криму в 1954 році, індустріалізацію Східної України, що супроводилася масовою міграцією «виключно» етносів, вигнання кримських татар в 1944 році і їхня репатріація на початку 90-х. Звідси ясно простежується, що взаємодія культур в ХХ столітті проходила не менш інтенсивно, гостро і суперечливо. Визначення «фатальної географії» підтримується самим рухом історії.

До останнього часу не існувало емпіричних досліджень, які дозволяють проводити порівняльний аналіз ціннісної свідомості і культурно-психологічного образу українського суспільства. Проте, приєднання України до учасників «Європейського соціального дослідження» (European Social Survey – ESS) у 2005 році, надало широкі можливості не лише для порівняння ціннісного портрета населення України за регіональним принципом, але й у зіставленні з ціннісним обрисом населення інших європейських країн [160, с. 27].

Порівняльний аналіз ціннісних пріоритетів проводився на підставі методу, що розроблений ізраїльським дослідником Ш. Шварцем, який використовує 10 «латентних мотиваційних типів цінностей»:

- Влада (Power) – як певний соціальний статус, що поєднує престиж, домінування над людьми, володіння труднодоступними ресурсами і контроль над ними;
- Досягнення (Achievement) – як віддзеркалення визнання соціумом, успіху та його демонстрація через досягнення певних стандартів суспільства;
- Гедонізм (Hedonism) – як чуттєве задоволення і власне задоволення;

- Стимуляція (Stimulation) – як насичення життя новими враженнями, гострими відчуттями і складними задачами;
- Самостійність (Self-direction) – як незалежність в прийманні рішень, власний погляд на речі, свобода творчого вибору, пізнання;
- Універсалізм (Universalism) – як толерантність, розуміння інших людей, природи;
- Доброзичливість (Benevolence) – як збереження і підвищення благополуччя близьких людей;
- Традиція (Tradition) – як прихильність звичаям та ідеям традиційної культури і релігії;
- Конформність (Conformity) – як схильність дотримуватися соціальних вимог і норм, а також відповідати настроям інших людей;
- Безпека (Security) – як гармонія, стабільність і безпека суспільства та стосунків між людьми [160, с. 29].

Цінності, в даному випадку, вимірюються посередньо, за допомогою ідентифікації респондента з моделями, які містять характеристики цих цінностей. Відмінність методики Ш. Шварца від інших способів формулювання цінностей в тому, що респондентам пропонуються для оцінювання об'єкти, що володіють більшою спільністю, більш широким охопленням різних сторін людської життєдіяльності і фокусуванням на виявленні індивідуально-особистісних цінностей.

Для порівняння ціннісних пріоритетів мешканців різних регіонів України використовувалося традиційний розподіл України на 4 великих регіони: Центральний, Західний, Східний та Південний [82].

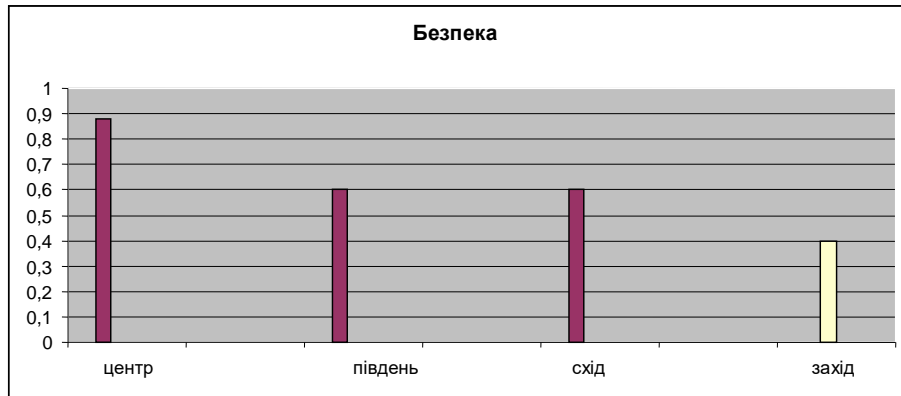

Рис. 3.2.1

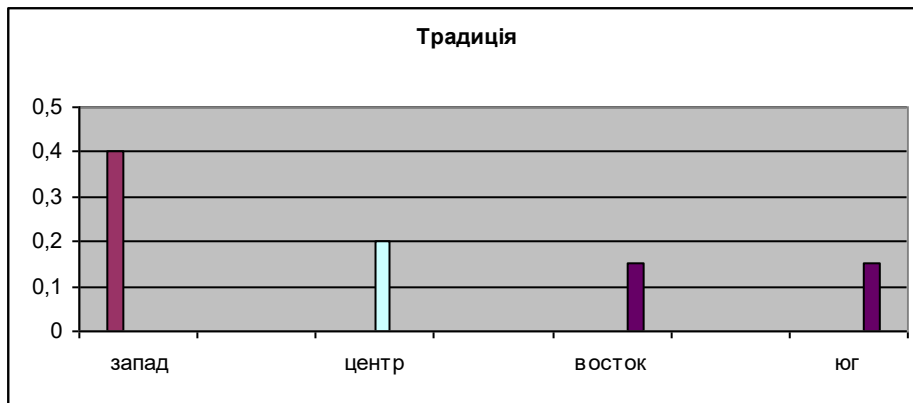
Центральний регіон об'єднує місто Київ, Київську, Житомирську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Черкаську та Чернігівську області. У Західний регіон входить Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Рівненська, Волинська і Хмельницька області. До Східного регіону відносяться Донецька, Луганська і Харківська області. Південний регіон включає Автономну Республіку Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку і Дніпропетровську області.

Дані порівняльного аналізу по 10 ціннісним індексам Ш. Шварца підтверджують гіпотезу про ціннісну неоднорідність різних регіонів України. Статистично значущі відмінності присутні практично за всіма показниками, за деяким винятком. Проте, теза про відмінності життєвих цінностей між Сходом і Заходом України не знайшла свого емпіричного підтвердження, навпаки, найбільші відмінності зафіксовані між такими регіонами, як Центральний і Західний.

Розглянемо результати.

По ціннісному індексу «Безпека» Центральний регіон має найбільші показники у порівнянні з іншими, а Західний – найнижчі.

Традиції ж, навпаки, в Західному регіоні характеризуються вищою оцінкою, ніж у всіх інших регіонах України.

У оцінці індексу «Стимуляція» Захід України статистично випереджає Центральний регіон. Єдиний випадок помітної відмінності між показниками Півдня і Сходу – цінність «Гедонізм», де оцінки Південного регіону значно нижче за оцінки Східного, а також Західного регіонів. За індексом «Досягнення» – Захід України значно випереджає решту всіх макрорегіонів. Також спостерігається динаміка зниження показників важливості індексу «Влада» у русі зі Сходу у напрямку Південь-Захід-Центр, при цьому статистично значущі відмінності виявлені між Заходом і Сходом, а також між Центром і Південно-Східним регіонами. По індексу «Доброзичливість» значно випереджають показники Центральної регіону країни, а по «Універсалізму» – Захід значно відстає від решти всіх регіонів.

Як видно із наведених вище даних найбільші відмінності по ціннісних орієнтаціях населення спостерігаються не між Західною і Східною регіонами України, а між Заходом і Центром. Мешканці Західної частини країни, на відміну від мешканців Центрального регіону, більше цінують показники «Досягнення», «Традиція», «Гедонізм» і «Стимуляція», і набагато менше значення надають Безпеці, Доброзичливості і Універсалізму [82].

Таким чином, емпіричні дані, що отримані у рамках міжнародного дослідження European Social Survey, не підтверджують гіпотезу про кардинальні відмінності у ціннісних орієнтаціях між Східним і Західним регіонами України, а, навпроти, приводять до висновку про штучно насаджуваний стереотип подібних думок.

Узагальнюючи все вищесказане, можна констатувати, що в процесі еволюції громадської свідомості найважливішу роль відіграють дві невіддільні протилежні тенденції – соціальної диференціації і соціальної інтеграції. При цьому соціальна диференціація означає не тільки розподіл соціуму, але й ускладнення зв'язків між окремими частинами. При виникненні нових шарів і груп відбувається зростання відмінностей в їхніх настроях, прагненнях, інтересах, а звідси і диференціація цінностей, що збільшується, і ціннісних орієнтирів. Якщо використовувати поняття структурно-функціональної теорії Т. Парсонса, то в процесі диференціації суспільства унаслідок відмінностей в інтересах виникають "дисфункції", які, якщо їх своєчасно не виправляти в загальних інтересах, можуть породжувати ті або інші "розлади" в життєдіяльності системи. В рамках марксистської теорії можна відзначити, що процеси соціальної диференціації породжували розбіжності в інтересах. Причому це були розбіжності не тільки між інтересами окремих груп (шарів) суспільства, але й суперечності між інтересами самих груп (шарів) і інтересами всього суспільства загалом, даного з урахуванням перспектив його розвитку. Тому від своєчасного вирішення цих протиріч залежать темпи економічного і соціального розвитку

країни, стан її позицій на світовій арені стосовно інших країн (держав, націй) в умовах глобалізації [163].

Можна резюмувати, що громадська свідомість сучасного українського суспільства, будучи віддзеркаленням в духовній діяльності інтересів і уявлень різних соціальних груп і суспільства загалом, відбиває також і процеси диференціації. Згідно теорії «соціокультурної еволюції» суспільство розвивається від простих форм до більш складних шляхом процесу диференціації з подальшою інтеграцією. За рахунок процесу диференціації підсистем і диференціації функцій, а з ними і інститутів, примітивне суспільство проходить деяку кількість стадій, які і являють собою процес еволюції. Що стосується громадської свідомості, то вона також проходить стадії еволюційного розвитку. У певній соціальній групі спостерігаються орієнтації на інші цінності, не відповідні загальноприйнятим, і, якщо виникнення нових цінностей супроводжується сприятливими умовами для їхньої реалізації, то це приводить до виникнення нового соціокультурного середовища, що віддзеркалює трансформаційні процеси. Зміни, що свідчать про еволюцію або деформацію сучасної суспільної свідомості відображали реакцію на ті об'єктивні обставини, які склалися в суспільстві і демонстрували ті зрушення, які означали появу нових або перетворення стереотипів поведінки, що вже склалися і функціонують. Еволюційні зміни особливо притаманні і громадській свідомості в період трансформаційних процесів. Для розгляду еволюції ціннісної свідомості перш за все треба звернутися до класичної теорії цінностей, аксіології. Аналізуючи стан ціннісної свідомості сучасних суспільств, не можна обійти увагою глобальне зрушення ціннісної системи від матеріалістичних до постматеріалістичних, відзначене дослідниками в розвинених західних суспільствах, що відбиває стійку тенденцію зміни ціннісних пріоритетів. Кінець двадцятого сторіччя в постсоціалістичних країнах став не тільки часом помітної трансформації базових соціальних інститутів і еволюції ментальності, а й нової соціальної

диференціації. Одним з віддзеркалень цього процесу є помітна ціннісна диференціація молодого і дорослого поколінь, що чітко позначилася. Цінності в посткомуністичній дійсності суперечать один одному. Зміна ціннісної свідомості впливає на еволюційні процеси в суспільстві. Кажучи про еволюцію ціннісної свідомості в умовах сучасної України, слід зазначити, що тут присутня територіальна диференціація ціннісної свідомості, однак вона не відповідає існуючому стереотипу про різницю цінностей між Сходом і Заходом України.

3.3. Соціальне управління як регулювання процесом соціальної диференціації в суспільстві

Соціальне управління є могутнім інструментом регулювання різних, часто різноспрямованих суспільних процесів. Основне завдання соціального управління закладається у виборі певної моделі управління й організації суспільного життя. Проблемами соціального управління займалися такі вчені, як Н.І.Лапін, А.З. Акопян, С.Н. Смірнов, Е.А. Гансова, Г.В. Атаманчук, В.Д. Виноградов, В.С. Васильченко, А. Давидов, І. Прибиткова та ін. [46, 105].

Соціальним управлінням є усвідомлений і систематичний вплив на соціум або на окремі його частини з метою оптимального впорядкування функціонування соціальної системи. Поняття «соціальне управління» як специфічний вид управління адаптовано до управління соціальними системами і соціальними організаціями. Головною особливістю є та, що воно здійснюється з урахуванням цінностей і норм конкретної соціальної групи, окрім цього соціальне управління одночасно веде регулювання соціальних процесів. Таке регулювання передбачає, що суб'єкт управління не знаходиться поза соціальної системи, а є її органічною частиною, вбудованою в саму систему, і здійснює вплив на поведінку системи за

допомогою ціннісно-нормативних механізмів з урахуванням інтересів, потреб і настанов членів суспільства.

В масштабах соціуму державне управління носить політичний характер і реалізується в різних видах державної політики, таких як економічна політика, соціальна політика, культурна політика і т. ін. В сучасному постіндустріальному суспільстві головна роль належить соціальній політиці.

При здійсненні державної політики припускається на увазі, що інтереси, цінності і потреби кожної соціальної групи в культурній, соціальній та економічній сферах будуть ураховуватися органами влади. В цьому випадку соціально-політична активність держави є гнучкою і цілеспрямованою.

Проблема взаємодії соціальних і економічних відносин знаходилася і знаходиться в центрі уваги як класичної, так і сучасної соціальної філософії. Вітчизняна соціальна філософія довгий час випробовувала вплив економічного детермінізму. Критиці економічного детермінізму присвячені праці Лукашевича «Соціологія економіки», Київ, МАУП, 2007 р., «Економічна соціологія», Київ, Інститут соціології НАН України, під ред. Е. Пилипенко.

Соціальна політика це система управлінських, організаційних і самоорганізаційних, а також регуляторних дій, спрямованих на підтримку і захист соціальних (громадських, економічних, культурних і т. ін.) прав людини. Захист прав людини має на увазі, що індивіди є представниками різних соціальних груп з їхніми специфічними цінностями, потребами й інтересами. Таким чином, соціальна політика є засобом регулювання процесу соціальної диференціації.

Далі необхідно розглянути, яким чином відбувається державне регулювання соціальної диференціації.

Для реалізації даної функції, необхідно зробити аналітичну діяльність, пов'язану з визначенням групоутворюючих ознак (див. розділ II). В структурі

сучасного українського суспільства соціальна статистика, соціологія, соціальна філософія сьогодні виділяє такі групи:

1) групи в системі економічних відносин (зайняті в промисловому виробництві, професійно-кваліфікаційні, зайняті в сільському господарстві, зайняті в промисловій сфері, безробітні);

2) в системі соціально-економічних відносин виділяються майнові групи: незабезпечені, середньозабезпечені, забезпечені;

3) в системі соціальних відносин виділяються статевовікові і освітні групи;

4) в системі етнонаціональних відносин виділяються етноси та нації;

5) в системі морально-правових відносин виділяються девіантні і деликвентні групи;

б) ще одним групоутворюючим чинником є територіальна ознака, згідно якої розрізняються соціальні групи залежно від типу поселення і географічної позиції (міське населення, сільське населення).

У сфері трудових відносин соціальна політика являє собою політику соціального партнерства, основним принципом якої (згідно документів Міжнародної організації праці) є трипартізм або партнерство між працівниками, роботодавцями і державою.

З 1992 р. в Україні діє «Національна рада соціального партнерства», а в 1993 р. ухвалений Закон «Про колективні договори та угоди».

Найскладніший блок питань, що сполучає економічні та соціальні проблеми доукупі, утворюють зайнятість і безробіття. Теоретичним азам аналізу зайнятості присвячено безліч праць сучасних економістів (Т. Бойє, Д. Гелдоф, Г. Маршалл, Ю. Тіммер та ін.). В них досліджуються ринкові процеси в категоріях мобільності і гнучкості. Представники класичної економіки пов'язували коливання інфляції і валового національного продукту із зайнятістю населення. Головна ідея полягала в тому, що зниження

безробіття веде до зростання інфляції (Дж. М. Кейнс, А. У. Філіпс) [46, с. 138].

Безробіття розглядається з позицій чинників, що впливають на її появу. Так можна говорити про кон'юнктурне безробіття, як результат тимчасового, викликаного кон'юнктурою недоліку попиту на товари та послуги, при якому відбувається згортання виробництва. Також виділяють функціональне безробіття, як тимчасову втрату робочого місця, пов'язану з його зміною. Структурне безробіття може бути викликане невідповідністю професійної структури робочої сили попиту на певні спеціальності та кваліфікації в даний момент, для даної галузі і в даному регіоні. Існує ще приховане безробіття, яке характерне для пострадянського суспільства і пов'язана з кризовою ситуацією в народному господарстві і перебуванні фахівців різних категорій у відпустці або працюючи, вони не одержують зарплату.

Розглядаючи робітничий клас, слід дотримуватися об'єктивного підходу, аналізуючи специфіку цієї соціальної групи порівняно з іншими групами суспільства. При цьому, головним завданням є визнання за ним статусу найманої робочої сили на підприємствах будь-якої форми власності, включаючи державну. Найпомітнішим наслідком економічних реформ в сучасній Україні можна назвати скорочення соціальної групи робітників в результаті масової зупинки підприємств і численних заборгованостей по заробітній платні. Ця ситуація поза сумнівом зробила вплив на положення робітничого класу в країні.

Основний висновок, який стосується до соціальної політики в системі економічних відносин, полягає в тому, що її орієнтири знаходяться як на мікро- так і на макроекономічному рівні, тому розв'язання проблем в цій сфері вимагає врахування об'єктивних умов спаду або підйому виробництва, існування прихованого безробіття і прихованого попиту, не задоволеного нині. Спад виробництва і рівень безробіття прямо залежать від трансформаційних процесів в економіці у вигляді приватизації і

реструктуризації промисловості. В Україні можливі два напрями розвитку в соціальній політиці цього напрямку: це політика сприяння зайнятості і політика соціальної підтримки безробітних. Якщо в першому випадку, необхідна поява нових форм власності, нових робочих місць і нових сфер виробництва, то другий залежить від стану законодавства про зайнятість.

При розгляді особливостей соціальної політики в майновій сфері, треба звернутися до майнової структури українського суспільства. Вона складається з групи багатих (за різними оцінками від 3 до 6% населення), середніх (13 – 20%), бідних (за різними даними від 70,8 до 86,5%). Серед бідних можна виділити групу, що живуть в умовах крайньої бідності, приблизно 11%. Слід зазначити, що ця цифра має тенденцію до зменшення.

В рамках соціально-економічних досліджень використовуються різні критерії визначення бідності. Абсолютний критерій виявляється по фактичній вартості продуктів і послуг, що входять в так званий «продуктовий кошик». Відносний критерій заснований на фіксованій частині 40 – 50% від середнього прибутку населення країни або на підставі структури витрат. Приміром: частина витрат на продукти харчування на перевищує 2/3 прибутку сім'ї або витрати на житло не перевищують 15% сукупного прибутку сім'ї. Суб'єктивний критерій заснований на судженнях людей про необхідний мінімальний прибуток. Згідно вимог Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй для країн з перехідним типом економіки крайній рівень бідності позначений на рівні 4,3 долара США на день.

Кількісні показники бідності віддзеркалюють розміри дистанції між різними соціальними групами в даному суспільстві, так званий рівень поляризації, основний показник можливих соціальних конфліктів. Рівень поляризації виявляють за допомогою децильного коефіцієнту, відносини середнього прибутку 10% з високодохідного шару до 10% середнього прибутку в самій нижній верстві населення. Стандартний вид децильного коефіцієнту стабільного суспільства складає 8-10:1. В Україні, за офіційними

даними, він складає 14:1, а за даними Київського міжнародного інституту – 35,4:1.

В соціальній політиці майнової сфери існують два основних завдання – це соціальний захист малозабезпечених верств населення і постійний контроль за процесами поляризації в суспільстві. На жаль, державне регулювання по відношенню до цих груп має багато недоліків. Головні з них полягають в політиці оплати праці і нездатності держави стимулювати збереження прибутків найбільш забезпечених громадян всередині країни для їхнього використання як джерела позабюджетного фінансування соціальної сфери, як це має місце в країнах Західної Європи.

Практика боротьби з бідністю в основному пов'язана із зростанням заробітної платні і пенсій при фактичному заморожуванні їхньої купівельної спроможності. Крім того, порушуються соціальні гарантії, закріплені в конституції України, згідно яких мінімальні соціальні виплати повинні бути не нижче прожиткового мінімуму. Має місце тенденція заборони зростання заробітної платні в структурі ВВП і в собівартості продукції.

В соціальній політиці у сфері статевовікових груп, можна виділити проблеми молоді, людей похилого віку і гендерні.

Поняття «молодь» є достатньо різноплановим і розглядається в таких областях наукової думки як психологія, філософія, соціологія, політологія. В узагальненому вигляді молодь визначається як окрема соціально-демографічна група, основними параметрами якої є вікові і соціально-психологічні характеристики, а також особливості соціального положення. Кількісні показники цієї групи зумовлені загальною демографічною ситуацією. Так, якщо в Україні чисельність населення в 1996 році складала 51,3 млн. людина, то зараз цей показник скоротився до 48,2 млн. людей. Скорочення загальної чисельності населення не могло не позначитися на кількісному стані вікових груп. Що стосується молоді, то скорочення

торкнулося щонаймолодших груп: демографічна група від 6 до 16 років складає 18% (в порівнянні з 20% в 1996р.), а від 16 до 20 років – 20%.

Негативний вплив ринкових процесів з'явився поштовхом для створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків. Таким амортизатором з'явилося поняття «соціального захисту». Хоча він в тій або іншій мірі був завжди присутнім в суспільній життєдіяльності, під час переходу до ринкової економіки, соціальний захист став атрибутом ринку і отримав широке розповсюдження. Соціальний захист представлений комплексом економічних і організаційно-правових заходів, які направлені на забезпечення гідного способу життя для кожного члена суспільства. Основними завданнями соціального захисту є не тільки створення для кожного члена суспільства умов для вільного розвитку і реалізації своїх здібностей, але й умов для запобігання соціальної напруженості і підтримки стабільності в соціумі. По суті, соціальний захист є адресною допомогою суспільства тим шарам і категоріям або окремим громадянам, які в даній ситуації тимчасово або перманентно потребують допомоги. Проте, не менш важливими є заходи щодо запобігання ситуацій, загрозливих добробуту людей. Отже, система соціального захисту включає цілий ряд програм охорони здоров'я, соціального страхування, зайнятості і т. ін.

Слід зазначити, що система соціального захисту людей похилого віку в Україні має безліч недоліків. Приміром, в розвинених країнах, де кількість людей похилого віку досить велика, соціальна політика враховує їхні інтереси, існує практика резервування робочих місць для людей похилого віку і заборонена вікова дискримінація. Досвід країн з розвиненою ринковою економікою показує, що державі необхідно створювати різні фінансові та управлінські механізми, впроваджувати спеціалізовані програми, які могли б виконувати функції перерозподілу, накопичення і страхування прибутків.

Торкаючись соціальної політики стосовно територіальних груп, треба зазначити диференціацію населення за принципом міських і сільських

соціальних груп. Структурна характеристика зайнятих в сільському господарстві повинна починатися з констатації факту зростання цієї категорії трудівників в 90-х роках і поступового скорочення зараз, що потрібно розглядати як серйозний соціальний наслідок аграрної реформи. Зайнятість в сільському господарстві скоротилася з 22,5 % в 90-те роки до 11,0 % в 2003 році.

Інша проблема пов'язана з матеріальним добробутом працюючих на селі людей. Середньомісячна заробітна платня в сільському господарстві складає 72,7 % заробітної платні загалом по народному господарству, а середній розмір пенсій за віком в сільській місцевості - на 10,4% менше, ніж загалом в Україні. Економісти свідчать, що хоча номінальні прибутки сільських сімей зростають, але їхня реальна величина і частка в структурі сукупного прибутку падає. Питома вага пенсій, стипендій, дотацій та іншої матеріальної підтримки скоротилася. В сільській місцевості 42 % складають бідні мешканці.

Сільські сім'ї повністю задовольняють свої потреби в картоплі, овочах, молочних продуктах. Але з іншого боку, представники селянства не можуть повною мірою задовольняти всі ті соціально-культурні потреби, які пов'язані з освітою, охороною здоров'я, комунальними і побутовими послугами і т.п., і які можуть бути забезпечені лише державою. Цей висновок підтверджується і тим фактом, що в сільській місцевості у сфері обслуговування зайнято менше чверті працюючих, тоді як в розвинених країнах – понад 70 %.

Не можна стверджувати, що соціальні проблеми села знаходяться поза увагою уряду і Верховної Ради. Ухвалений Закон "Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві", у стадії розробки знаходиться Національна програма відродження села на 1995 – 2005 роки. В грудні 1999 року вийшов Указ Президента України, скерований на реформування аграрного сектора економіки.

Закон України "Про внесення змін в деякі закони України про оподаткування сільськогосподарських підприємств і підтримку соціальних стандартів їхніх працівників" замінив фіксованим сільськогосподарським податком 12 податків і зборів, які діяли раніше.

У документа є і соціальне «обличчя»: захищеність працівників агропромислового сектора в пенсійному забезпеченні, матеріальна допомога по листку непрацездатності, по догляду в за немовлятами, компенсації за виробничі травми, каліцтва і т. ін.

В пенсійному законі передбачено, що обов'язковому державному пенсійному страхуванню підлягають сільськогосподарські суб'єкти господарювання – платники фіксованого сільськогосподарського податку. Лівову частку його, а саме – 68%, складають відрахування до Пенсійного фонду. Відповідно підпункт 1 пункту 8 Заключних положень згадуваного пенсійного закону, страхові внески платять страхувальники на умовах і в порядку, визначеному цим законом, і в розмірах, передбачених Законом України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування», тобто 32% від фонду оплати праці.

Зрозуміло, для селян такі суми поки надсильні. Запропонований варіант вводить спеціальну ставку відрахувань до Пенсійного фонду: 20% від загальної в 32%. Це – близько 6% фонду оплати праці. А різницю - в 26% - уряд повинен компенсувати Пенсійному фондові з бюджету. При цьому пенсія селянам буде нараховуватися на загальних підставах. Такий режим встановлюється до 2007 року, після чого щороку буде поступово збільшуватися і до 2011-го досягне повноцінних 32%.

Плануючи шляхи перебудови сільського господарства, доцільно мати на увазі точку зору саме сільськогосподарських працівників. Виходячи з відповідей сільських респондентів, реформи були скомпрометовані в очах селян через цілу низку чинників. Першою з них потрібно вважати розбіжність між цінами на матеріально – технічні ресурси (за останні роки

вони зросли більш ніж в 4 тис. разів) і закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію (зросли в 1,5 тис. разів). 80 % респондентів указали на цей чинник як на серйозну перешкоду на шляху розвитку сільськогосподарської діяльності в нових умовах. 77,9% опитуваних звернули увагу на відсутність накопичень для створення власного фермерського господарства, 67,2 % відповіли, що вони не бачать правових гарантій для фермерства, 58,9 % в цій ситуації не хотіли б ніяких змін, 50,8 % помітили, що не мають необхідних знань. Звичайно, за таких умов, орієнтація на розвиток товарного господарства майже відсутня. І хоча значна частка селян хотіла б узяти додатково землю у власне користування (до 80 % опитуваних), але лише для забезпечення потреб своєї сім'ї. Більшість респондентів виказують думку про те, що сьогодні головне не форма власності на землю, а можливість бути господарем виробленої продукції. Лише 30% респондентів вважають, що земля повинна вільно продаватися і куплятися, 23% -, що вона повинна знаходитися під контролем держави, 14% хотіли б мати землю у вигляді успадкованого володіння сільськогосподарськими виробниками, 24% запропонували вважати землю загальнонародною власністю, але з правом отримання наділу у володіння або користування.

Отже, ми розглянули питання про соціальну політику української держави стосовно груп пов'язаних з виробництвом. Але є проблеми, які безумовно торкаються всіх верств населення і пов'язані з виникненням таких нових для нашого суспільства груп як безробітні і біженці. Ці групи повинні бути виділені в структурі суспільства по ознаках рівня прибутків, майнового стану. Звичайно, що стосовно них соціальна політика повинна будуватися залежно від цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Політична діяльність держави повинна бути спрямована на всі соціальні групи, а в умовах сучасної України – на етнічні і територіальні групи. Об'єктами соціальної політики є також девіантні групи. Найважливішу

роль в стабілізаційних процесах суспільства грає соціальна група «середнього класу». Становлення середнього класу в Україні буде здійснюватися за рахунок формування стійкого прошарку людей - власників нерухомого майна, земельних ділянок, акцій, прискореного розвитку малого і середнього бізнесу, фермерських господарств, зміцнення позицій наукової інтелігенції, вчених, діячів культури, фахівців управління, фінансистів і менеджерів. Держава може сприяти цьому процесові шляхом зниження податкового тягаря.

Процеси диференціації в сучасному Українському суспільстві створюють структуру з великою кількістю різнорідних і різноспрямованих соціальних груп, тому соціальна політика повинна враховувати цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників, створюючи в цих умовах благодійне середовище для розвитку і становлення української держави.

ВИСНОВКИ

В дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове рішення наукового завдання, яке полягає у теоретичному осмисленні з методологічних позицій сучасної соціально-філософської думки тенденцій та закономірностей соціальної диференціації суспільства в умовах його трансформації.

Здійснене дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити наступні висновки.

1. У дослідженні розглядається процес соціальної диференціації сучасного українського суспільства. Новий тип суспільних відносин, що з'явився в пострадянських країнах видозмінив систему соціальних інститутів і сприяв переходу до нової моделі історичного розвитку. Соціально-інноваційний потенціал суспільства залежить від соціальної якості і діяльності певних прошарків, що володіють досить значущими, відчутними економічними, політичними та культурними ресурсами. Визначено чотири головні сфери соціально-інноваційної активності: підприємництво, перебудова соціальних інститутів, оновлення ідеології та апробація нових форм самоорганізації. В процесі розгляду структури суспільства сегментний підхід є найпліднішим. Він був застосований до пояснення розвитку багатьох країн світу. Навіть суспільства, що здаються на перший погляд відносно гомогенними, виткані з суттєво розрізнених, і часто погано узгоджених елементів. Проте різниця в положенні або диференціація суспільних груп набувають тут особливу значущість. З метою виявлення пізнавальних засобів щодо опису та розуміння тенденцій і закономірностей процесу соціального розширення в умовах трансформації українського суспільства, а також для розробки методологічних принципів використання теоретичних підходів у практиці державного управління, в дисертаційному дослідженні був проведений аналіз процесів соціальної диференціації сучасного українського суспільства на підставі системної та структурно-функціональної методології.

В результаті цього аналізу виявилось, що диференціація є однією з невідмінних умов існування суспільства, яке передбачає горизонтальний розподіл і рівноправність всіх елементів. При цьому, системна методологія, доповнена структурно-функціональним підходом, виявилася пізнавальним інструментом, адекватним таким суспільним процесам, як диференціація. Диференціація в системі суспільства виконує функцію розподілу видів діяльності, ролей, груп, необхідних для самозбереження системи. Розподіл праці стає першим чинником диференціації. Функціональний аналіз диференціації, що включає поняття дисфункції, дозволяє розглядати соціальну структуру суспільства в динаміці. Розподіл суспільства на соціальні групи (одиниці соціальної макроструктури), систематизує процес суспільної диференціації. При цьому, групи можуть диференціюватися за кількома ознаками, або за однією, а приналежність індивіду до однієї групи не виключає його приналежності до інших соціальних груп. Якщо групи є проявом диференціації на макрорівні, то диференціація індивідів являє собою атомарний підхід в соціальній філософії.

2. В дослідженні значну увагу надано специфіці соціального пізнання суспільств, що трансформуються. Трансформація була визначена як об'єктно-процесні зміни, що викликають появу оновленої або нової структури, яка, в свою чергу, викликає зміну вихідних елементів. Було виявлено, що в пострадянських суспільствах трансформація відбувається, як правило, в соціальних та культурно-політичних вимірах. Внаслідок трансформації зміни в соціальній структурі значно вплинули на існування індивідів, сімей, домогосподарств. Визначено, що в суспільствах перехідного типу трансформація інститутів серйозно позначається на соціальній структурі: відбувається інтенсивна зміна еліт, змінюються відносини власності та влади і перебудовується механізм соціальної стратифікації та диференціації. Ці сторони процесу соціальної трансформації важливо вивчати з урахуванням взаємозв'язку одного з одним.

3. Визначаючи концептуальні принципи вивчення феномену соціальної диференціації, ми спиралися на теорію пізнання, яка має як аналітичні, так і аксіологічні аспекти. Враховуючи той факт, що будь-які зміни соціальної структури супроводжуються процесом диференціації (дезінтеграції), розширюється простір соціального конфлікту, помітно активізуються окремі соціальні групи, які просуваються до повного панування. Оскільки не існує єдиної оптимальної моделі змін, що відповідає інтересам та побажанням еліт і окремих груп в суспільствах, що трансформуються, необхідно безліч альтернатив суспільного розвитку на противагу моделі тоталітарного суспільства, що занепало. Пошук цих альтернатив є розв'язанням епістемологічної проблеми. При дослідженні процесу диференціації в сучасному українському суспільстві ми використовуємо наукову базу філософії та соціології як основу перетинання, що народжує феномен філософсько-соціологічного пізнання суспільства.

4. Виявляючи співвідношення концепцій соціальної стратифікації та соціальної диференціації, встановлено, що хоча поняття стратифікації та диференціації застосовуються для опису системи нерівностей у суспільстві, насправді, вони виступають характеристиками різних процесів. Соціальна стратифікація означає існування в суспільстві такої системи соціальної нерівності, яка розділяє його на підставі однієї або низки ознак на шари. Навпаки, соціальна диференціація (дослівно з латині – «різниця») виступає як процес, що розділяє певну соціальну цілісність (соціум, систему, співтовариство) на складові частини або елементи (індивіди, групи). Соціальна диференціація передбачає розчленування соціального цілого на взаємозалежні елементи, охоплюючи не тільки статичний стан соціальної структури, але й процес, що призводить до виникнення нових ролей, статусів, інститутів і організацій. Отже, соціальна диференціація веде до ускладнення соціального організму, появи частин зі спеціалізованими функціями, взаємозв'язком, інтеграцією між частинами. Процес

диференціації є однією з суттєвих закономірностей розвитку природи і суспільства.

5. Досліджуючи процес диференціації суспільства, треба визначити місце класової парадигми в сучасному соціально-філософському дискурсі. Виявлено, що в умовах постмодернізму соціально-філософський дискурс в класичній марксистській інтерпретації втратив свою актуальність. Незважаючи на це, категорія «клас» залишається одним з ключових понять в соціальній філософії. Цьому сприяє поява такого феномену сучасних розвинених суспільств як масовий середній клас. Таким чином, протиріччя ситуації полягає в тому факті, що особливості епохи корпоративного капіталізму, що розмиває класичну класову структуру (в плані розподілу класів за формами власності), спричинили виникнення чітко ідентифікованої категорії «середнього класу», який сьогодні є основою та рушійною силою розвиненого суспільства.

6. Аналізуючи данні соціологічних досліджень, можна стверджувати, що в сучасному українському суспільстві переважають чотири вітальні цінності: міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей і матеріальний достаток. Крім того, затвердилися на домінуючих позиціях і помітно зросли в значущості такі суспільні цінності як створення рівних можливостей і громадське визнання. Також спостерігається стійке зростання значущості інституту сім'ї в суспільстві. При цьому знизилася позиція такої цінності як «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві». Можна спостерігати в суспільстві рух до постматеріалістських цінностей, що віддзеркалюються в зростанні значущості пріоритетів самоактуалізації та соціальності.

7. Основними засобами диференціації та виділення груп в структурі сучасного українського суспільства ми вважаємо ідентифікацію і самоідентифікацію. Ідентифікація дозволяє визначити причетність індивіда до тієї чи іншої соціальної групи, здійснити типізацію і проводити прогнозування. Крім того, ідентифікація стає способом визначення індивідом

свого місця в соціумі. Простежується взаємозв'язок між глибиною процесів диференціації в соціоекономічних реаліях суспільного ладу і чіткістю меж ідентифікації окремих співтовариств. Виокремлюючи групи в структурі сучасного українського суспільства, доцільно відштовхуватися від співвідношення економіко-політичної, соціально-культурної та соціально-особистісної ідентичності. Критерії ідентифікації залежать не тільки від соціальних можливостей індивіда чи групи, але й від реалій політико-економічного стану країни. Ось чому основними ознаками, завдяки яким виділяють соціальну групу в сучасному суспільстві, є рівень матеріального добробуту та стандарт споживання, рівень освіти та кваліфікації і професійно-кваліфікаційний статус, специфіка трудової мотивації, особливості професійної етики, спосіб і стиль життя, місце в системі відносин до власності. Отже, метод ідентифікації передбачає виявлення ідентифікованих ознак, їхню систематизацію, аналіз їхньої наявності в об'єкті та визначення способів диференціації групи й індивідів у суспільстві.

8. В дисертації висвітлені особливості різних соціальних груп, їх динаміка, експектації, цінності тощо, які повинні враховуватись у державній соціальній політиці. Ця специфіка фіксується в формі реакції населення на дії влади, в її конкретних діях, законодавчих актах, спрямованих на задоволення потреб кожної групи, які утворюють населення України в цілому та її регіонів. Запропоновані методологічні засади для вдосконалення таких механізмів державної соціальної політики, як механізм перерозподілу прибутків суспільства, який передбачає зменшення дистанції між майновими групами, механізм державної політики, що спрямований на підтримку середнього класу, механізм реалізації в політиці принципу рівних можливостей стосовно гендерних груп; визначено підґрунтя для розуміння специфіки вікових, етнічних груп, що необхідно для здійснення гуманітарної політики в сфері освіти та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова Е. Социальные трансформации и элиты / Е. Аврамова, И. Дискин // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 3. – С. 14 – 26.
2. Аврамова Е. Количественные оценки российского среднего класса методом концентрации признаков / Е. Аврамова, Л. Овчарова // *Вопросы экономики*. – 2001. – №1. – С. 63.
3. Агошкова Е. Б. Эволюция понятия системы / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибининский // *Вопросы философии*. – 1998. – №7. – С.170 – 179.
4. Айвазян С. А. Уровень бедности и дифференциация по расходам населения России / С. А. Айвазян и Колесников С. А. – М. : ИСИ СО РАН, 2000. – 60 с. – (Материалы финального отчета российской программы экономических исследований (EERC)).
5. Акопян А. С. Демография и политика / Андрей Степанович Акопян // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 38 – 50.
6. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации: Экономическое развитие стран Центральной и Восточной Европы / Э. Аллард // *Социологические исследования*. – 2002. – №9. – С. 60 – 66.
7. Андреева Г. М. К проблематике психологии социального познания (Материалы из цикла "Психология социального познания", посвященный юбилею Г. М. Андреевой) / Галина Михайловна Андреева // *Мир психологии*. – 1999. – № 3. – С. 15 – 20.
8. Андійчук О. Яка Україна потрібна європейській Унії / О. Андрійчук // *Критика*. – 2005. – № 7. – С. 6 – 8.
9. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – [2-е вид.]. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
10. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель [пер. с древнегреч., ред. А. И. Доватура]. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – 458 с.

11. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон ; общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Політика», 1992. – С. 26.
12. Атаманчук Г. В. Государственное управление: организационно-функциональные вопросы: учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М.: Экономика, 2000. – 302 с.
13. Атаманюк З. М. Соціально-філософські концепції української національної еліти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Історія філософії» / З. М. Атаманюк. – Одеса, 2003. – 19 с.
14. Ахтямова Г. Р. Социальная дифференциация общества и интересов / Гульсина Робертовна Ахтямова // Социологические исследования. – 1997. – № 8. – С. 60 – 68.
15. Балабанов А.С. Социальное неравенство: факторы углубления депривации / А. С. Балабанов, Е. С. Балабанова // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 34 – 43.
16. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Даниєл Белл (Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія) – К.: «Либідь», 1996. – С. 194 – 250.
17. Бергер Б. Личностно-ориентированная социология / Б. Бергер, П. Л. Бергер, Р. Коллинз [пер. с англ. В. Ф. Анурина]. – М.: Академический проект. – 608 с.
18. Бердяев Н. А. Сочинения / Николай Александрович Бердяев – М.: Раритет, 1994. – 416 с.
19. Берталанфи Л. фон Общая теория систем: Критический обзор. Исследования по общей теории систем / Людвиг фон Берталанфи [пер. с нем. Н. С. Юлиной] – М.: Прогресс, 1969. – С.23 –124.
20. Бессонова О. Э. Общая теория институциональных трансформаций: Парадигмальное переосмысление цивилизационного развития России /

- Ольга Эрнестовна Бессонова // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 13 – 23.
21. Бичко А. К. Класична доба української філософії / І. В. Бичко, Г. І. Табачковський, Г. І. Горак та ін. // Філософія: Курс лекцій: навч. Посібник. – К.: Либідь, 1993. – С. 246 – 287.
22. Бичко І. В. Шляхи і способи пізнавального освоєння світу / І. В. Бичко // Філософія. – К.: Либідь, 1993. – С. 455 – 465.
23. Богданов А. А. Вопросы социализма: работы разных лет / Александр Александрович Богданов. – М.: Политиздат, 1990. – 479 с.
24. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука: в 3 т. / Александр Александрович Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Т. 2. – 655 с.
25. Бойков В. Э. Ценности и ориентиры общественного сознания россиян / Владимир Эрихович Бойков // Социологические исследования. – 2004. – №7. – С. 46 – 52.
26. Борінштейн Е. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: Монографія / Е. Р. Борінштейн. – Одеса: Астропринт, 2006. – 400 с.
27. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – №6. – С. 117 – 127.
28. Брум Л. Социальная дифференциация и стратификация / Л. Брум // Социология сегодня. – М.: Прогресс, 1965. – С. 477 – 492 .
29. Вардомацкий А. П. Сдвиг в ценностном измерении / Андрей Петрович Вардомацкий // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 46 – 55.
30. Васильев Л. С. Основной вопрос философии: идеи и интересы / Л. С. Васильев // Общественные науки и современность. – 2008. – № 5. – С. 152 – 162.

31. Васильченко В. С. Ринок праці та зайнятість: навчальний посібник / В. С. Васильченко. – К.: Вища школа, 1996. – 252 с.
32. Вебер М. Класс, статус и партия / Макс Вебер [ред. С. А. Белановского] // Социальная стратификация. – Вып. 1. – М.: ИНП РАН, 1992. – С. 19 – 38.
33. Вебер М. Основные социологические понятия / Макс Вебер [ред. В. И. Добренькова] // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. С. 455 – 491.
34. Вільчинський Ю. Політична філософія Дмитра Донцова / Ю. Вільчинський // Українські проблеми. – 1994. – №12. – С. 13 – 16.
35. Виндельбанд В. История философии / Вильгельм Виндельбанд [пер. с нем. В. Введенского]. – К.: Ника-Центр, 1997. – 560 с.
36. Винер Н. Кибернетика / Норберт Винер [пер. И. В. Соловьева, Г. Н. Поварова, ред. Г. Н. Поварова]. – М.: Наука, 1983.
37. Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер [пер. Е. Г. Панфилова, общ. ред. и предисловие Э. Я. Кольмана]. – М.: Иностранная литература, 1958.
38. Винниченко В. Відродження нації. / В. Винниченко. – К.: Наук. думка, 1990.
39. Виноградов В. Д. Политическая социология / В. Д. Виноградов – СПб.: Спб. гос. университет, 1997.
40. Вихалемм Т. Дифференциация ментальностей основных этнических групп в Эстонии / Трийн Вихалемм, Вероника Калмус // Социологические исследования. – 2008. – № 5. – С. 104 – 114.
41. Волков Ю. Г. Идеологическое затмение / Ю. Г. Волков // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 3 – 10.

42. Ворона В. Академічна наука України сьогодні: громадська думка та оцінки експертів / В. Ворона // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 8 – 24.
43. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 96 – 105.
44. Галлямов Р. Р. Стратификационная теория П. А. Сорокина и концептуальная модель этносоциальной стратификации / Р. Р. Галлямов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – № 2. – С. 90 – 98.
45. Гансова Э. А. Самоорганизация и управление процессом социальной идентификации / Э. А. Гансова // Синергетика и социальное управление. – М.: РАГС, 1998. – С. 12 – 21.
46. Гансова Е. А. Соціальна політика та соціальна робота: навч. посібник / Е. А. Гансова, О. М. Лисенко. – Одеса: Астропринт, 2005. – 208 с.
47. Гегель Г. В. История философии : Антология мировой философии: в 4 т. / Г. В. Гегель [ред. П. А. Флоренский]. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – 1971. – С. 375 – 394.
48. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук / Г. В. Гегель [ред. П. А. Флоренский]: в 3 т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 3. – 469 с.
49. Герген К. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Герген // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: [хрестоматия] под ред. Е. В. Якимова. – М.: ИНИОН РАН, 1995.
50. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс [Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича] – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.

51. Гнибіденко І. Середній клас в Україні: проблеми ідентифікації та становлення / І. Гнибіденко // Нова політика. – 2002. – №1(39). – С.11 – 14.
52. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. / Томас Гоббс [пер. А. Гутермана]. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2: Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – 1991.
53. Голдторп Д. Социальная мобильность и социальные интересы / Д. Голдторп [перевод с англ. О. В. Лукши]. – М., 1987.
54. Голенкова З. Т. Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 1999. – № 9. – С. 22 – 33.
55. Голенкова З. Т. Средние слои в современной России / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 1996. – №7. – С. 59 – 72.
56. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. Головаха. – К.: Демократичні ініціативи, 1997. – 155 с.
57. Горський В. С. Україна в історико-філософському вимірі / В. С. Горський В. С. // Філософська та соціологічна думка. – 1993. – №2. – С. 10 – 31.
58. Гришина Е. А. Научная интеллигенция: противоречия социальной идентификации / Е. А. Гришина // Социологические исследования. – 2008. – № 3. – С. 60 – 70.
59. Давыдов А. Индекс социального неблагополучия / А. Давыдов // СОЦИС. – 1995. – №10. – С. 118 – 128.
60. Давыдов А. А. Теория «социальных фрагментов» – общая социологическая теория? / А. А. Давыдов // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 131 – 138.

61. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е. Н. Данилова, В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27 – 30.
62. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф [пер. В. М. Степаненкова] // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142 – 147.
63. Дембовский Э. Мысли о будущем философии: Антология мировой философии: в 4 т. / Э. Дембовский. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3 – С. 436 – 438.
64. Денисов В. Г. Теория о фундаментальной социологии. О стратификации / В. Г. Денисов. – Самара: Новый мир, 1993. – с. 254.
65. Дмитриева М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики / М. С. Дмитриева // Сб. статей. – Одесса: Астропринт, 2005. – 184 с.
66. Дмитриева М. С. Инновационная гуманистическая школа / М. С. Дмитриева, С. С. Романенко // Вестник российского философского общества. – 2007. – №3. – С. 82 – 84.
67. Дэвис К. Некоторые принципы стратификации / К. Дэвис, У. Е. Мур // Структурнофункциональный анализ в современной социологии: Информационный бюллетень – 1968. – № 6. – С. 194 – 212.
68. Дэвис К. Некоторые принципы стратификации / К. Дэвис, У. Е. Мур [ред. С. А. Белановского] // Социальная стратификация. – М.: ИНИП РАН, 1992. – Вып. I. – С. 160 – 177.
69. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки / Эмиль Дюркгейм [перевод А. Б. Гофмана]. – М: Канон. – 1995. – С. 265 – 286.
70. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения: Социология. Ее предмет, метод, предназначение. / Эмиль Дюркгейм [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 121 с.

71. Ершова-Бабенко И. В. Сборник лекций по психосинергетике / Ирина Викторовна Ершова-Бабенко. – Одесса: ОНУ им. И. И. Мечникова, 2007. – 269 с.
72. Жвйтиашвили А. Ш. Андеркласс на Западе: дискуссии и реальность / А. Ш. Жвйтиашвили // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 102 – 110.
73. Заборовский В. Эволюция социальной структуры: перспектива поколений / В. Заборовский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 8 – 35.
74. Заславская Т. И. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус / Т. И. Заславская // Социс. – 2002. – №6. – С. 126 – 142.
75. Заславская Т. И. Социальная неравновесность переходного общества / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 5 – 14.
76. Заславская Т. И. Социальная структура современного российского общества / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 5 – 23.
77. Заславская Т. И. Социологический мониторинг экономических и социальных перемен в России: Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения / Т. И. Заславская // Социс – 2003. – №8. – С. 143 – 157.
78. Заславская Т. И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества / Т. И. Заславская // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 3 – 11.
79. Захаров Н. Л. Специфика социальной системы России / Н. Л. Захаров. – Ижевск: Изд-во УдГУ, 2000. – 219 с.
80. Зиммель Г. Социальная дифференциация / Г. Зиммель. – М.: Изд-ние М. и С. Сабашниковых, 1909.

81. Ильин В. И. Классовая структура: проблема методологии анализа / В. И. Ильин // Рубеж (альманах социальных исследований). – 2000. – № 15. – С. 86 – 109.
82. Ильин В. И. Модели классовообразования в пост-коммунистическом мире / В. И. Ильин // Мир России. – 2008. – № 2. – С. 3 – 21.
83. В. И. Ильин. Хрестоматия: Теории социального неравенства в западной социологии / В. И. Ильин // SOCNET, 2000. – Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/hrest-content.htm>
84. Избранные произведения: [сбор. науч. трудов: пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
85. Кавалеров А. И. Быт как фактор нравственной социализации / А. И. Кавалеров, В. П. Андрущенко, Л. В. Губерский, И. Ф. Надольный и др. // Молодежь в нравственном возрождении общества. – К.: КНУ имени Тараса Шевченко, 1992. – С. 104 – 116.
86. Кавалеров А. И. Обыденное сознание в национальных отношениях / А. И. Кавалеров // Перспективы. – 2001. – №1. – С. 3 – 7.
87. Кавалеров А. І. Цінність у соціокультурній трансформації: Монографія / А. І. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2001. – 224 с.
88. Кавалеров А. І. Соціальна адаптація: феномен і прояви: Монографія / А. І. Кавалеров, А. М. Бондаренко. – Одеса: Астропринт, 2005. – 112 с.
89. Кадієвська І. А. Українська наукова інтелігенція в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Історія філософії» – Одеса, 2004. – 21с.
90. Кант И. Критика чистого раз ума / Иммануил Кант [пер. с нем Н. О. Лосского]. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
91. Квятковский Д. О. Социально-гуманистические идеалы украинской молодежи в трансформирующемся обществе (социально-философский

- аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Історія філософії» – Одеса, 2008. – 19 с.
92. Кемеров В. Е. Социальная обусловленность познания: динамика проблемы / В. Е. Кемеров // Вопросы Философии – 2008. – № 10. – С. 20 – 33.
93. Климова С. Г. Изменения ценностных оснований идентификации (80-90-е годы) / С. Г. Климова // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 59 – 72.
94. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: Диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 18.
95. Козлова О. Н. Развитие идеологий и социальные конфликты / О. Н. Козлова // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 25 – 29.
96. Козловець М. Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс / М. Козловець, М. Самардак // Філософська думка : Український науково-теоретичний часопис. – 2005. - № 3. – С. 147 – 153 .
97. Козырев Ю. Н. Дискурсивность социальных идентичностей / Ю. Н. Козырев, П. М. Козырева // Социологический журнал. – 1995. – №2. – С. 23 – 42.
98. Козырева П. М. Современная конфигурация идентификаций и роль доверия в ее формировании / П. М. Козырева // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 29 – 39.
99. Коллинз Р. Социологическая пронизательность: Введение в неочевидную социологию / Рэндалл Коллинз [пер. с англ. В. Ф. Анурина] // Личностно-ориентированная социология. – М.: Академический проект, 2004. – 608 с.
100. Комаров М. С. Социальная стратификация и социальная структура / М. С. Комаров // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 62 – 72.

101. Конох М. С. Значення юридичної та філософської антропології для розв'язання виховних і навчальних проблем / Микола Семенович Конох // Перспективи. – 2005. – № 1 (29). – С. 45 – 51.
102. Конт О. Дух позитивної філософії: Слово о положительном мышлении / Огюст Конт [пер. с франц. И. А. Шапиро, предисловие М. Ковалевского]. – СПб.: Питер, 2000. – 461с.
103. Косела К. Интеллигенция Польши на рубеже веков. Опыт эмпирического исследования идентификации / К. Косела // Социологические исследования. – 2008. – № 2. – С. 36 – 46.
104. Косова Л. Б. Динамика ценностных ориентаций: анализ результатов эмпирического исследования / Л. Б. Косова // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 114 – 118.
105. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин и др. [общ. редактирование Л. А. Беляевой, Н. И. Лапина]. – М.: ИФРАН, 1994. – 243 с.
106. Куда пришла Россия? ... Итоги социетальной трансформации / [общ. ред. Т. И. Заславской]. – М.: Московская высшая школа социальных наук, 2000. – 384 с.
107. Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах: Историко-методологический обзор / В. П. Култыгин // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 121 – 129.
108. Кун Т. Логика и методология науки. Структура научных революций / Т. Кун [Перевод с английского И. З. Налетова]. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html>
109. Кунявский М. Б. Сознание и трудовая деятельность: Ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда / М. Б. Кунявский, В. Б. Моин, И. М. Попова. – К.: Вища школа, 1985.

110. Куценко О. Общество неравных / О. Д. Куценко. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2000. – 280 с.
111. Куценко О. Д. Класовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / О. Д. Куценко. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2000. – 126 с.
112. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis / О. Д. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 18 – 32.
113. Лапин Н. И. Ценности в кризисном социуме / Н.И. Лапин // Ценности социальных групп и кризис общества [отв. ред. Н. И. Лапин]. – М.: ИФАН, 1991. – С. 101 – 122.
114. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 314 с.
115. Левада Ю. А. Некоторые проблемы системного анализа общества в научном наследии К. Маркса / Ю. А. Левада // Маркс и социология. [Информ. бюл. ССА. Серия «Материалы и сообщения»]. – М., 1968. – № 3. – С. 78 – 79.
116. Левин Д. Некоторые ключевые проблемы в работах Зиммеля/ Д. Левин // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 91 – 101.
117. Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна. – СПб., 1998. – 160 с.
118. Лисовский В. Т. Молодежь: Любовь, брак, семья. Социологическое исследование / В. Т. Лисовский. – СПб.: Наука, 2003. – 368 с.
119. Локк Д. Два трактата о правлении: Соч. в 3 т. / Джон Локк. – М.: Мысль, 1985. – 1988. – Т. 3. – 1998. – С. 312.
120. Лук'янець В. С. Наука в інтер'єрі постмодерну / Валентин Сергійович Лук'янець // Філософська думка : Український науково-теоретичний часопис. – 2005. – № 1. – С. 3 – 22 .

121. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман. – М.: Наука, 2006. – 320 с.
122. Луман Н. Почему необходима «системная теория»? / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – СПб., 1994. – С. 31.
123. Макеев С., Патракова А. Региональная спецификация социокультурных различий в Украине / С. Макеев, А. Патракова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109 – 125.
124. Мангейм К. Идеология и утопия. / Пер. с англ. / Карл Мангейм М.: Просвещение, 1976. – Ч. 1. – С. 52 – 53.
125. Мангейм К. Структурный анализ эпистемологии Специализированная информация по общеакадемической программе: «Человек, наука, общество: комплексные исследования» / Карл Мангейм [пер. с англ. Е. Я. Додина, отв. редактор Л. В. Скворцов]. – М.: РАН ИНИОН, 1992.
126. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология: в 3 т. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1970.
127. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: Мысль, 1994. – 290 с.
128. Межуев. В. От власти идеологии к индивидуальной свободе / В. Межуев // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 51 – 59.
129. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – №3. – С. 104 – 114.
130. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Р. К. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 4. – С. 91 – 96.
131. Місуно А. В. Філософські підходи до освіти умовах трансформації / Аркадій Васильович Місуно // Перспективи. – 2007. – № 2. – С. 43 – 46.
132. Мнацаканян М. О. Модерн и постмодерн в современной социологии / М. О. Мнацаканян // Социологические исследования. – 2008. – № 12. – С. 46 – 53.

133. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення / М. М. Мокляк // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №11/12. – С. 224 – 236.
134. Мокляк Н. Н. Социальные отношения: Проблемы и перспективы развития / Мокляк Н. Н., Барков В. Ю., Коцюбинский В. И. – К.: Наукова думка, 1993. – С.15–27. – (АН Украины. Ин-т философии).
135. Момджян К. Х. Введение в социальную философию / К. Х. Момджян. – М.: Книжный дом «Университет», 1997.
136. Монсон П. Марксизм / П. Монсон // Современная западная социология: Теории, традиции, перспективы. – СПб.: Питер, 1992. – С. 109 – 156.
137. Мулуд Ноэль. Проблема человека в Западной философии / Ноэль Мулуд / перевод с франц. – М.: Просвещение, 1988.
138. Мулуд Ноэль. Современный структурализм / Ноэль Мулуд / перевод с франц. – М.: Просвещение, 1973. – 376 с.
139. Ницше Ф. Антихристианин / Фридрих Ницше [пер. А. В. Михайлова] // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 17 – 94.
140. Новые социальные неравенства: [под ред. С. Макеева] – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.
141. Нугаев Р.М. Знание, ценности, идеология в модернизирующемся обществе (междисциплинарный подход) / Р. М. Нугаев, М. А. Нугаев, А. Б. Мадияров. – Казань: Изд-во «Дом печати», 2002.
142. Опрос «СОЦИС – ГЕЛЛАП» // Киевские ведомости. – 2000. – 11 октября. – С. 7. – Режим доступа:
<http://www.niisp.gov.ua/vydanna/zbir/migration.pdf>
143. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – С. 321 – 338.
144. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс [пер. с англ. Л. А. Седова и А.Д. Ковалева, под ред. М. С. Ковалевой] – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.

145. Перегудов С. С. «Общество участия» и «демократия собственников» / С. С. Перегудов // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – №1. – С. 30.
146. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – [2-е видання, виправлене і доповнене]. – Львів: «Новий світ – 2000», 2002. – 544 с.
147. Покровский Н. Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона / Н. Е. Покровский // *Социологические исследования*. – 1992. – № 2. – С. 114 – 117.
148. Попович М.В. Що таке філософія ? / Мирослав Володимирович Попович // *Філософська думка*. – 2006. – С.3 – 24.
149. Поппер К. Логика социальных наук / Карл рэймонд Поппер [пер. с англ. Г. А. Новичковой] // *Эволюционная эпистемология и логика социальных наук*. – М.: Наука, 2000. – 307 с.
150. Прибыткова И. Демографическая ситуация в Украине в зеркале Всеукраинской переписи населения 2001 г. / И. Прибыткова // *Социология: теория, метод, маркетинг*. – 2002. – №3. – С. 133 – 142.
151. Прибыткова И. М. Структурные изменения демографического потенциала Украины (по данным Всеукраинской переписи населения 2001 года) / И. М. Прибыткова // *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції*. – К., 2003. – С. 322 – 325.
152. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – М.: Прогресс, 1986. – С. 197.
153. Пунченко О. П. Основи філософії: Курс лекцій. / О. П. Пунченко, В. А. Стояло. – Одеса: Видавничий центр ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2001. – 213 с.

154. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев. – Спб.: Питер – 2002. – 352с.
155. Радаев В. В. Социальная стратификация: Учебное пособие / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М.: Наука, 1995. – 237 с.
156. Радаев В. В. Власть и собственность / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан // Социологические исследования. – 1991. – №1. – С. 50 – 61.
157. Райт Э.О. Марксистские концепции классовой структуры / Э. О. Райт // Рубеж (Альманах социальных исследований). – 2000. – № 2 . – С. 35 – 84.
158. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел [пер. з англ. Ю. Лісника, П. Тарашука] – К.: Основи, 1995. – 759 с.
159. Романенко М. І. Освітній контекст національної ідентифікації особистості / Михайло Ілліч Романеско // Грані. – 2007. – № 2.
160. Романовский Н. В. О современном этапе развития социологии / Н. В. Романовский // Социологические исследования. – 2007. – № 1. – С. 22 – 31.
161. Российский средний класс: динамика изменений (1999 – 2003)// Аналитический доклад. Подготовлен в сотрудничестве с Представительством Фонда имени Фридриха Эберта в Российской Федерации. – Москва, 2003. – Режим доступа:
http://www.fesmos.ru/Publikat/6_Medium%20klass2003/Sklass_rus_01.htm
162. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Жан-Жак Руссо [пер. с франц. А. Д. Хаютина и В.С. Алексеева-Попова]. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 124 с.
163. Руткевич М. Н. Возрастание социальной напряженности к концу советского периода / М. Н. Руткевич // Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 62 – 70.
164. Руткевич М. Н. Диалектический материализм / М. Н. Руткевич – М.: Мысль, 1973. – 523 с.

165. Руткевич М. Н. Социальная поляризация / М. Н. Руткевич // Социологические исследования. – 1992. – № 9. – С. 3 – 16.
166. Руткевич М. Н. Трансформация социальной структуры российского общества / М. Н. Руткевич // Социологические исследования. – 1997. – № 7. – С. 3 – 19.
167. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України / А. Ручка // Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін [ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 705 с.
168. Сагатовский В. Н. Системный подход и общая теория систем / В. Н. Сагатовский, А. Д. Сараев, А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
169. Сіленко А. О. Соціальна держава: територія перемін. Монографія / А. О. Сіленко. – Одеса: Українська державна академія зв'язку ім. О. С. Попова, 2000. – 280 с.
170. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 464 с.
171. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 2002. – 358 с.
172. Смелзер Н. Д. Социология / Н. Д. Смелзер // Социологические исследования. – 1992. – № 4. – С. 79 – 91.
173. Смирнов С. Н. Социальная политика переходного периода: от ужаса к комедии / С. Н. Смирнов. – М.: Компания Спутник+, 2003. – 391 с.
174. Согрин В. Идеология умерла. Да здравствуют идеологии? / В. Согрин // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 59 – 67.
175. Соколов Г. В. Теория системных исследований / Г. В. Соколов. – ИСИ СО РАН. – Режим доступа:
<http://www.iis.nsk.su/solver/sokolov/steors.htm>
176. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация / П. А. Сорокин // Общество / [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов]. – М.: Политиздат, 1992. – 275 с.

177. Соціалізація та ідентифікація особистості / Ангелов Г. В., Калашник В. І., Старовойтова І. І., Терзієв В. Г. [під. заг. ред. В. М. Чугуєнка]. – Київ – Ізмаїл: СМІЛ, 2000. – 240 с.
178. Социальное расслоение и социальная мобильность: [отв. ред. З. Т. Голенкова]. – М.: Наука, 1999. – 191 с.
179. Социальная стратификация: [под ред. С. А. Белановского]. – М.: ИНП РАН, 1992. – Вып. I – III.
180. Социальная структура и личность в процессе радикальных изменений: анализ Украины в период трансформаций / М. Л. Кон, В. Хмелько, В. И. Паниотто, Х. Хунг // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 24 – 30.
181. Социальная философия: [под общей редакцией В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача]. – Киев-Харьков, 2002. – 406 с.
182. Спенсер Г. Принципы социологии / Герберт Спенсер [пер. с англ., ред. Я. А. Рубакина]. – М.: Наука, 2000.
183. Средний класс в современном российском обществе: [под общ. ред. М. К. Горшкова, Н. Е. Тихоновой, А. Ю. Чепуренко]. – М.: РНИСиНП, РОССПЭН, 1999. – 303 с.
184. Супян В. Б. Американская экономика: новые реальности и приоритеты XXI века/ В. Б. Супін. – М.: Анкил, 2001. – С. 55.
185. Тихонова Н. Е. Динамика социальной стратификации в постсоветском обществе / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 1997. – № 5. – С. 5 – 14.
186. Тихонова Н. Е. . На пути к новой стратификации российского общества / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 24 – 37.
187. Трансформация и модернизация чешского общества / П. Махонин, П. Кухарж, К. Мюллер, М. Тучек, Л. Гатнар, Я. Червенко // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С. 32 – 48.

188. Тощенко Ж. Т. *Метаморфозы современного общественного сознания: методологические основы социологического анализа* / Ж. Т. Тощенко // *Социологические исследования*. – 2001. – № 6. – С. 3 – 15.
189. Уёмов А. И. *Свойства, системы и сложность* / А. И. Уёмов // *Вопросы философии*. – 2003. – №6. – С. 96 – 108.
190. Уёмов А. И. *Системные аспекты философского знания* / А. И. Уёмов. – Одесса: Студия Негоциант, 2000. – 160 с.
191. Уёмов А. И. *Системный подход и общая теория систем* / А. И. Уёмов. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
192. *Украинское общество в европейском пространстве: [под редакцией Е. Головахи, С. Макеева]*. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
193. *Українське суспільство 1994 – 2004: Моніторинг соціальних змін: [за ред. В. Ворони, М. Шульги]*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 705 с.
194. Хантингтон С. *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности* / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2004. – 635 с.
195. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций* / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
196. Хантингтон С. *Трудности привыкания: О пророчествах сбывающихся и несбывающихся* / С. Хантингтон // *Свободная мысль – XXI*. – 2005. – №4.
197. Хмелько В. *Макросоциальные изменения на Украине: годы независимости* / В. Хмелько // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. – 2001. – № 5 (55). – С. 33 – 38.
198. Цибра М. Ф. *Філософія науки: Курс лекцій* / М.Ф. Цибра. – Одеса: Астропринт, 2005. – 252 с.
199. Цибра М. Ф. *Філософія: Курс лекцій* / М. Ф. Цибра, А. І. Кавалеров. – Одеса: МП «А-ТЕКС», 1997.

200. Черныш М. Ф. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа / М. Ф. Черныш, Н. Е. Тихонова // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 147 – 150.
201. Чубенко Д. С. Ценности современной России / Д. С. Чубенко // Надежды: [сбр. науч. статей]. – Нижний Новгород. – Режим доступа: <http://www.unn.ru/rus/f14/k2/students/hopes/21.htm>
202. Чунаева А. А. Философия в кратком изложении / А. А. Чунаева, И. Г. Мысык. – Одесса: Латстар, 2002. – 218 с.
203. Шипилов А. В. «Свои», «чужие» и другие / А. В. Шипилов. – Москва: Прогресс-Традиция, 2008. – 566 с.
204. Шкаратан М. Феномен предпринимателя: интерпретация понятий / М. Шкаратан. – М., 1993. – С. 8 – 9.
205. Шляпентох В. Э. Многослойное общество: “антисистемный” взгляд на современную Россию. Проблемы и перспективы общественного развития / В. Э. Шляпентох // Материалы Независимого теоретического семинара «Социокультурная методология анализа российского общества» 1996 – 1998 гг. – Режим доступа: <http://scd.plus.centro.ru/>
206. Шпачинський І. Л. Творчий потенціал особистості і його реалізація в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Історія філософії» / І. Л. Шпачинський. – Одеса, 2006. – 19 с.
207. Шульга М. Симптоми фрагментації суспільства / М. Шульга // Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544с.
208. Юлдашев Л. Г. Теории ценности в социологии: вчера и сегодня / Л. Г. Юлдашев // Социологические исследования. – 2001. – №8 – С. 146 – 151.

209. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 415 с.
210. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов / В. А. Ядов // Куда идет Россия? Власть, общество, личность [под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М.: Моск. Высшая школа социальных и экономических наук, 2000. – С. 383 – 391.
211. Bourdieu Pierre. Structures, Habitus, Practices/ The Logic of Practice. Polity Press, 1990. (Book 1.3, pp. 52-65.) 1980. by Les Editions de Minuit.
212. Dahrendorf Ralf, Class and Class Conflict in Industrial Society (Palo Alto: Stanford University Press, 1959).
213. European Social Survey (ESS 2005 – 2007). – <http://www.europeansocialsurvey.org/>,
<http://www.esds.ac.uk/International/access/I4732.asp>
214. Goldthorpe J. H. On Sociology Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory – Oxford Press.
215. Goldthorpe J. H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1987. – P. 1 – 37.
216. Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action: an exploration in definition and classification// Toward a general theory of action (eds. T. Parsons, E. Shils). Cambridge, 1951. P. 388 – 433.
218. Krueger A. Economists' changing perceptions of government // Comparative economic systems: Models and cases / Ed. by M. Bornsrein. Burr Ridge, Ill.: IRWIN, 1995. P. 86 – 89.
219. Lenski G. E. Power and privilege. A Theory of social stratification. New York: McGraw Hill, 1966.
220. Mannheim K. On the interpretation of Weltanschauung. In: Mannheim K. Essays on sociology of knowledge. Op.cit., P. 33.

221. Mitchell W., Munger M. Economic models of interest groups: An introductory survey // *American Journal of Political Science*. 1991. Vol. 35. P. 525.
222. Moscovici S., Lage E. Studies in Social Influence: Majority versus Minority Influence in a Group // *European Journal of Social Psychology*. 1976, P. 6.
223. Parker G. Congress and rent seeking society. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. P. 22; *Toward a theory of the rent seeking society* / Ed. by J. Buchanan, R. Tollison, G. Tullock. College Station: Texas A&M University Press, 1980.
224. Parkin F. *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique* // *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective* / Grusky D.V. (ed.). Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1994. P. 141.
225. Parkin F. *Max Weber*. London, New York, 1982.
226. Parsons T. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. PRENTICE-HALL, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.
227. Tajfel H., Fraser C. *Introducing Social Psychology*. Penguin Books, N.Y., 1978.
228. K. Veber «Class, Status and Party», in *Economy and Society*, ed. Gunther Roth (New York: Bedminster Press, 1968).
229. Wright E. O. *Class, Crisis and the State* (New York, 1981), p. 88-91.
230. Wright E. O. *Class Structure and Income Determination* (New York, 1979).